

Kleininger Tamás

Témavázlatok érettségizőknek biológiából

közép- és emelt szinten

MELLÉKLET

Műszaki Könyvkiadó

Kaparék készítése

- Ha a sejtben lévő szilárd részeket szeretnénk vizsgálni.
- Például egy burgonyagumó felszínéről kaparékot veszünk a tárgylemezre, majd mikroszkóppal megvizsgáljuk a keményítőszemcséket.

Nyúzat készítése

- Egyes növényi részek vizsgálatánál jól használható eljárás.
- Például szobai ciklámen levéllemezének alsó felszínéről hegyes csipesszel lehúzzuk a bőrszövetet.

Metszet elemzése

- Például a nagyítás mértékének megállapítása, a mikroszkópban látott kép egy részletének lerajzolása, a sejtalkotók felismerése, a festési eljárások alkalmazása, milyen élőlényre jellemző a metszet, a metszetről felismert sejtek, szövetek, szervek feladatának reprezentálása.

A rendszerezés rövid története

- **Arisztotelész** (Kr. e. 4. század közepe): kb. 500 állatot csoportosít (vörös vérűek – nem vörös vérűek).
- **Meliusz Juhász Péter** (1532–1589): *Herbárium* (1578) – az első magyar nyelvű botanikai mű.
- **Buffon** (1707–1788): az állatvilággal kapcsolatban először vetette fel az átalakulás, fejlődés, állatcsoportok közti kapcsolat gondolatát (patások kialakulása az ötjűjű emlősökből), 44 kötetes természetrajzi enciklopédiát állított össze.
- **Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály:** „*Magyar Fűvészkönyv*” (1807) – a magyar tudományos növényrendszertan alapjainak megteremtése.
- **J. B. Lamarck** (1744–1829): a fajok fokozatos változását hirdeti, de nézetei szerint a szerzett tulajdonságok is öröklődnének.
- **Karl Linné** (1707–1778): Svéd természettudós, orvos és botanikus. Megalkotta a modern tudományos rendszerezés alapelveit, a rendszerezés kategóriáit, és kidolgozta a modern tudományos nevezéktant, az élőlényekre alkalmazta a kettős elnevezést tudományos névként. Fő műve az 1735-ben kiadott „*Systema naturae*”: a faj fogalma, rendszertani kategóriák, kettős latin nevezéktan, az élőlények mesterséges rendszerbe foglalása. Kb. 4000 állatot és 8000 növényt rendszerezett.
- **Kitaibel Pál** (1757–1817): Magyar természettudós, aki csoportosította Magyarország akkor ismert növényeit, számos fajt ő írt le először. Közel 150 növényfaj első tudományos leírója.
- **Charles Darwin** (1809–1882): Az evolúciós elmélet kidolgozója. *Egy természettudós utazása a föld körül* (1839), *A fajok eredete* (1859), *Az ember származása* (1871).
  - **A darwini evolúciós elmélet:**
    - Alapja a létért való küzdelem, harc az előnyösebb környezeti tényezőkért, párzótársért, táplálékért.
    - Nem szaporodhat el korlátlanul egyetlen élőlénycsoport sem.
    - Oka a korlátozott eltartóképesség.
    - Nincs korlátlan táplálék, élettér, szaporodó partner a környezetben.

- **Darwin meglátásai** (*A fajok eredete*):
  - **Az evolúciós változás elve** – idővel az élő formák tulajdonságai megváltoznak.
  - **A fokozatosság elve** – az evolúciós változások apró, alig észrevehető fokozatokban valósulnak meg, nem pedig nagy ugrásokkal.
  - **A közös leszármazás gondolata** – ő volt az első, aki az összes élő formát egyetlen hatalmas törzsfában egyesítette.
  - **A populáció szintű változások gondolata** – elmélete szerint az evolúciós változások a populációk szintjén mennek végbe.
  - **A természetes szelekció** – Darwin legeredetibb gondolata, amely magyarázatul szolgál mind a változások hajtóerejére, mind az élő formák általános alkalmazkodottságára.

1/3

Kísérlet – plazmolízis vizsgálata vöröshagyma allelélén

- Bőrszöveti nyúzatokat készítünk a vöröshagyma húsos alleléléből.
- Az egyik nyúzatot 4-5 percre 1%-os KCl-oldatba helyezzük, tárgylemezre tesszük, lefedjük, és mikroszkóppal megvizsgáljuk:
  - A sejten kívüli oldat a sejtnedvénél töményebb (hipertóniás), a sejt vizet veszít, a sejtplazma zsugorodik.
  - A merev sejtfa nem tudja követni a változást, a plazma elválik a sejtfa falától.
  - Ha a hipertóniás oldat alkálifémionokat tartalmaz, a citoplazma gömbölyded formában zsugorodik össze, ez a **konvex plazmolízis**.
- A másik nyúzatot 1%-os CaCl_2 -os oldatba tesszük, és 4-5 perc múlva megvizsgáljuk:
  - Ha a hipertóniás oldat alkáliföldfém-ionokat tartalmaz, a citoplazma csipkés széllel, szakadozottan válik le a sejtfa falról, ez a **konkáv plazmolízis**.

1/4

Kísérlet – orvosi szén nagy felületi megkötőképességének kimutatása festékoldattal

- Egy lombikba kb. 200 cm³ vizet öntünk, majd 5-6 csepp fukszinoldattal megfestjük.
- Négy szem orvosi szenet dörzsmozsárban összetörünk, a lombikba tesszük, jól összerázzuk, és leszűrjük.
- Eredmény: az oldat színtelen lesz, mert az orvosi szén (aktív szén) jó adszorpciós képességgel rendelkezik, megkötötte a felületén a festékmolekulákat.
- Hasonló jelenség fordul elő az enzimműködésnél, talajkolloidoknál.

Kísérlet – enzim működéséhez szükséges optimális kémhatás és hőmérséklet bemutatása

- Cél: a gyomorban lévő fehérjeemésztő pepszin pH-optimumának meghatározása.
- Négy kémcső mindegyikébe kevés tejport rakunk, majd 3-3 ml pepszinoldatot teszünk mindegyikhez.
- Az első kémcsőbe 3 ml 0,3%-os sósavat, a másodikba 3 ml 10%-os sósavat, a harmadikba 3 ml híg nátrium-karbonát-oldatot csepegtetünk.
- A negyedik kémcső tartalmát változatlanul hagyjuk.
- A kémcsöveket kb. 40 percre 37 °C-os vízfürdőbe tesszük.
- Eredmény: a pepszin csak enyhén savas közegben fejti ki bontó hatását: sem az erősen savas (10%-os sósav), sem a gyengén lúgos nátrium-karbonátos közegben nem hat.
- Az optimális: a gyomornedvhez leginkább hasonló, pepszint tartalmazó savas (0,3%-os) közeg az első kémcsőben.

Kísérlet – a nyálamiláz szénhidrátemészítő hatásának és hőmérsékleti optimumának bemutatása

- Két kémcsőbe 1-1 cm³ keményítőoldatot öntünk, majd az egyikbe 2 cm³ nyálát (vagy keményítőbontó enzimet), a másikba 2 cm³ vizet teszünk.
- A kémcsöveket 37 °C-os vízfürdőbe tesszük, majd kb. 15 perc múlva mindkét mintából egy-egy cseppet óraüvegre cseppentünk, és egy-egy csepp Lugol-oldatot (KI-os I₂-oldatot) adunk hozzá.
- **Eredmény:** az amilázos kémcsőből vett mintánál nem változott meg a Lugol-oldat színe, a másikban ibolyalila lett.
- **Oka:** a Lugol-oldat keményítőt jelez, mert a másikban az amiláz elbontotta a keményítőt.
- A kémcsöveket azért helyeztük 37 °C-os vízfürdőbe, mert az emberi szervezetben ezen a hőmérsékleten mennek végbe a biokémiai folyamatok. Alacsonyabb, illetve magasabb hőmérsékleten a reakció nem megy végbe.
- Az amiláz a nyálmirigyekben és a hasnyálmirigyben termelődik, keményítőt bontó enzim.

2/1

Az ionok természetes előfordulása

- **Hidrogén-karbonát-ion (HCO₃⁻):** a szén-dioxidot szállítja a vérplazmában, a vízi növények szén-dioxid forrása.
- **Karbonát ion (CO₃²⁻):** a mésztartalmú vázak (például puhatestűek, gerincesek) anionja.
- **Nitrátion (NO₃⁻):** a növények elsődleges nitrogénforrása, a nitrifikáló baktériumok anyagcseréjének terméke.
- **Nitrition (NO₂⁻):** A nitrifikáló baktériumok anyagcseréjének terméke, a talajoldat része. Könnyen oxidálódik nitráttionná. Élelmiszerek tartósítására használják. Az emberi szervezetben rákkeltő anyagok képződnek belőle.
- **Foszfátion (PO₄³⁻):** a csontok szilárd anyagát kalcium-foszfát alkotja, a testfolyadékokban is megtalálható.

Biogén elemek kimutatása

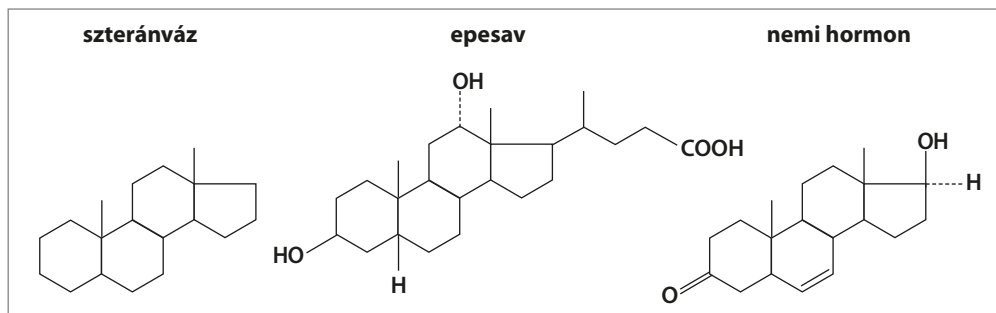
- **Szén kimutatása:** A szerves mintát elégetve szén-dioxid keletkezik. Ha ezt átlátszó meszes vízbe (kalcium-hidroxid-oldatba) vezetjük, az zavarossá válik a keletkező mészes (CaCO₃) miatt. A folyamat: $\text{CO}_2 + \text{Ca}(\text{OH})_2 = \text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{O}$.
- **Hidrogén kimutatása:** A szerves mintát elégetve víz csapódik le a kémcső falára. Ez kobaltpapírral rózsaszín színreakciót mutat.
- **Nitrogén kimutatása:** A mintát lúgos oldattal kezelve (NaOH-val) ammónia gáz keletkezik. Ezt Nessler-reagens oldatába vezetve sárgásbarna színreakció látható.
- **Kén kimutatása:** Kémcsőben a növényi hamut híg sósavval feloldjuk, majd enyhén melegítjük. Leszűrjük, és a szűrlethez hozzáöntjük a kb. 1 ujjnyi reagenst. A szulfátionok báriumkloriddal kezelve fehér bárium-szulfát csapadékot adnak.
- **Vas kimutatása:** Kémcsőben a növényi hamut híg salétromsavval feloldjuk, majd enyhén melegítjük. Leszűrés után hozzáöntjük a kb. 1 ujjnyi reagenst a szűrlethez. Mivel a növény vastartalma vas(III)-ionként van jelen az oldatban, ez kálium-rodaniddal kezelve vörös színű vas-rodanid csapadékot alkot.

Kísérlet – szén-dioxid kimutatása meszes vízzel

- A kilélegzett levegőt pipettán keresztül kb. fél percg meszes vízbe fújjuk.
- A meszes víz megzavarosodik, a változás a biológiai oxidáció során keletkező szén-dioxid jelenlétére utal. A folyamat: $\text{CO}_2 + \text{Ca}(\text{OH})_2 = \text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{O}$.

K 1 Szteroid típusú vegyületek

2/2

Kísérlet – az epe zsírokat szétosztató szerepének bemutatása

- Két kémcsőbe 3-3 ujjnyi vizet öntünk, és mindkettőre 1-1 ujjnyi olajat rétegezzünk. Az egyik kémcsőbe egy ujjnyi epét öntünk. Gumidugóval lezárjuk a kémcsöveket, majd összerázzuk, és néhány percre várunk.
- **Eredmény:** Az epét nem tartalmazó rendszer két fázisra vált, az epét tartalmazó pedig zavaros marad.
- **Magyarázat:**
  - A víz poláris, az olaj apoláris, vízben nem oldódik.
  - Az epe kettős oldódási tulajdonságú – apró cseppek formájában oldatban tartja a vízben másképp nem oldódó olajat, stabilizálja a víz-olaj emulziót.
  - Az epét a máj termeli, onnan a patkóbélbe ömlik.
  - Az epe apró cseppekké bontja a zsírokat, így hozzáférhetővé teszi a zsírbontó enzimek számára, aktiválja a zsírbontó enzimeket.

2/3

Kísérlet – keményítő kimutatása jódval

- Egy burgonyagumó felszínéről kaparékot készítünk, KI-os I₂-oldatot (Lugol-oldatot) cseppentünk hozzá.
- Tárgylemezen, lefedve, mikroszkóppal megvizsgáljuk.
- Cseppentés után a kaparékok kék/kékesszürke lett, mert a jód molekulák bekerültek a keményítőmolekula spiráljába, gyenge másodrendű kötésekkel rögzültek.

Kísérlet – keményítőszemcsék vizsgálata mikroszkóp alatt

- Kaparékot készítünk egy burgonyagumóból, bab- és kukoricamag vágási felszínéről.
- Mikroszkóppal vizsgálva jól láthatóak az adott fajra jellemző, különböző alakú keményítőszemcsék.

Kimutatási reakciók

- **Aldózok kimutatása:**
  - Fehling-próba – vörös csapadék – réz(I)-oxid.
  - Ezüsttükör próba – ezüstréteg a kémcső belső falán.
- **Ketózok kimutatása:**
  - Szelivanov-próba – piros színreakció.

	Vizsgált tulajdonság	Anyagok	Tapasztalat
Ezüsttükör próba	redukáló hatás	$\text{AgNO}_3 + \text{NH}_4\text{OH}$	Fémezüst válik ki fekete csapadék vagy ezüsttükör formájában.
Fehling-reakció	redukáló hatás	Fehling I. Fehling II.	Vörös színű csapadék (Cu_2O) képződik a réz(II) oxid redukálódásával.
Aldóz-ketóz elkülönítés	Erős szervesen savak hatására vízelvonással heterociklusos vegyület jön létre → színes fenol-származék alakul ki	a) Molich-próba	Vörösbarna gyűrű a két foyadék határán.
		b) szelivanov-reakció	Vöröses szín jelenik meg a ketózt tartalmazó oldatban.

2/4

Kísérlet – a fehérjék kicsapódásának bemutatása

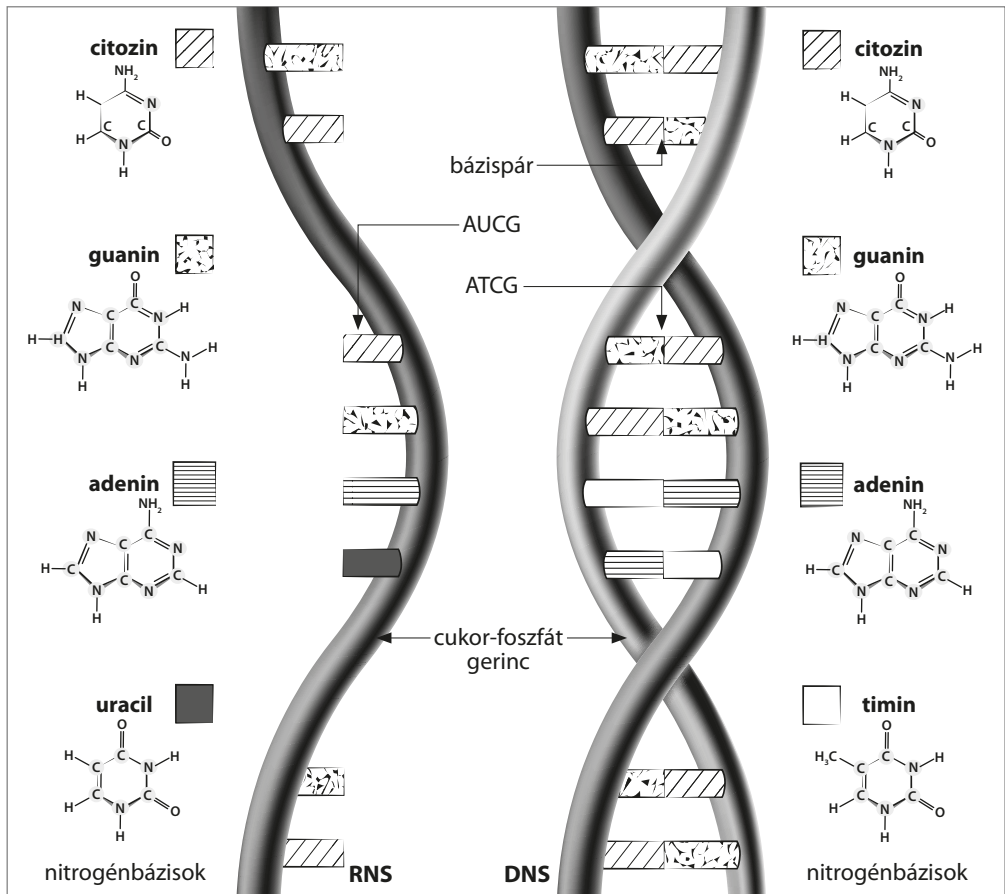
- Kémcsövekbe 2-2 cm³ tojásfehérje-oldatot öntünk, az elsőhöz réz-szulfát kristályt adunk, a másikat melegítjük.
- Az oldatok megzavarosodnak, az első kémcső tartalma kék lett.
- A fehérjék kicsapódtak oldatukból, térszerkezetük visszafordíthatatlanul megváltozott. A nehézfémek és a hő megváltoztatja a fehérjék térszerkezetét.

Kísérletek fehérjékkel

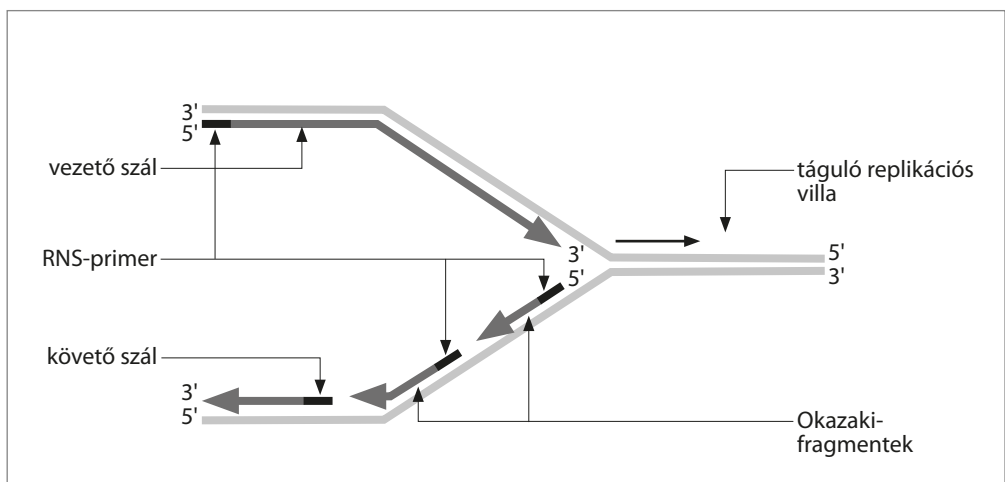
- Irreverzibilis kicsapás: nehézfémoldattal, melegítéssel, sav-lúg hozzáadásával, mechanikai hatásokkal.
- Reverzibilis kicsapás: könnyűfémoldattal, vízelvonással.
- Biuret-reakció: célja a peptidkötés kimutatása, az eredmény csapadékképződés, ibolya színreakció.
- Xantoprotein-reakció: célja az aromás oldalláncú aminosavak kimutatása, az eredmény a sárga szín megjelenése.

	Biuret-próba	Xantoprotein-próba
Kísérlet menete	fehérje-oldathoz lúgos réz-szulfát-oldatot adunk	1. fehérje-oldathoz tömény salétomsavat adunk, 2. majd melegítjük
Tapasztalat	lila elszíneződés	1. melegítés előtt fehér csapadék (denaturálódás), 2. majd a melegítést követően sárga elszíneződés
Magyarázat	a peptidkötés lúgos közegben komplexet hoz létre a réz-ionokkal, amely lila színű	az aromás aminosavak nitrálódnak, ez okozza a fényelnyelés megváltozását, a sárga szín kialakulását
Érzékenység	peptid kötések	aromás gyűrűt tartalmazó aminosavakra

K 2 RNS és DNS

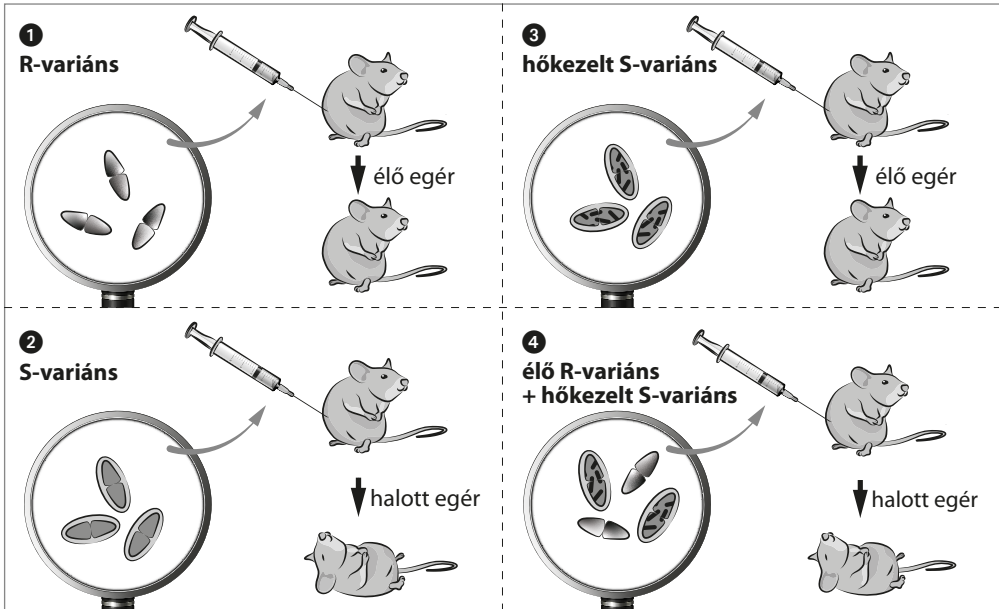
K 3 DNS-másolás

Kísérletek a DNS örökítő szerepének bizonyítására

■ Griffith kísérlete (1. ábra)

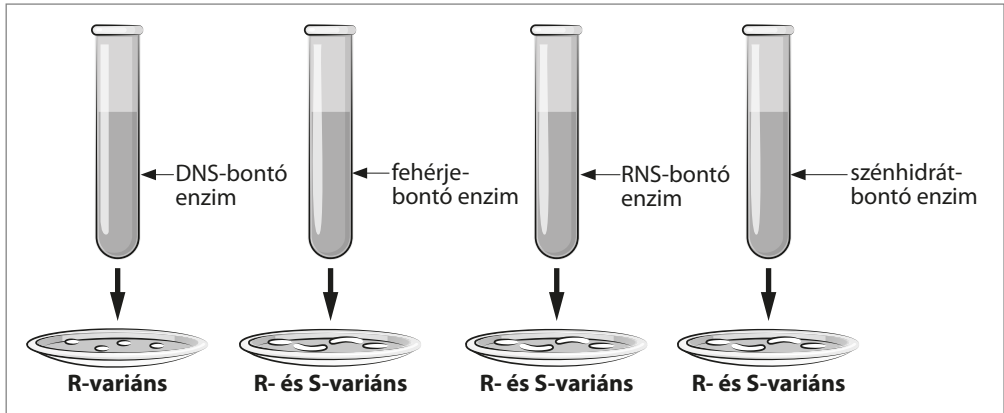
- A tüdőgyulladást okozó *Diplococcus pneumoniae* baktériumokkal végzett kísérletet egereken (1928).
- A baktériumoknak 2 változata van:
  - Az S-variánst sima felszínű, nyálkás tok borítja – a fertőzött szervezet nem tudja elpusztítani, egerekbe oltva a kísérleti állatok 1-2 nap alatt elpusztultak.
  - Az R-variáns ráncos, nem képez tokot – a fertőzött szervezet elpusztítja, betegséget nem okoz, az egér életben maradt.
- Hőkezelt S-variánsú baktériumokat beoltva az egerekbe: a hőkezelés hatására a baktériumok elpusztulnak, a velük beoltott állatok tovább élnek.
- Amikor az egereket élő R-baktériumok és hővel kezelt S-baktériumok keverékével oltották be, az állatok egy része elpusztult, tüdejükben és vérükben pedig élő S-variánsok voltak jelen.
- Magyarázat: az S-variáns valamilyen anyaga új tulajdonságot hozott létre az R-variáns baktériumaiban, **baktériumtranszformáció** következett be.

1. ábra. Griffith kísérlete

■ Avery és McLeod továbbfejlesztése (1944)

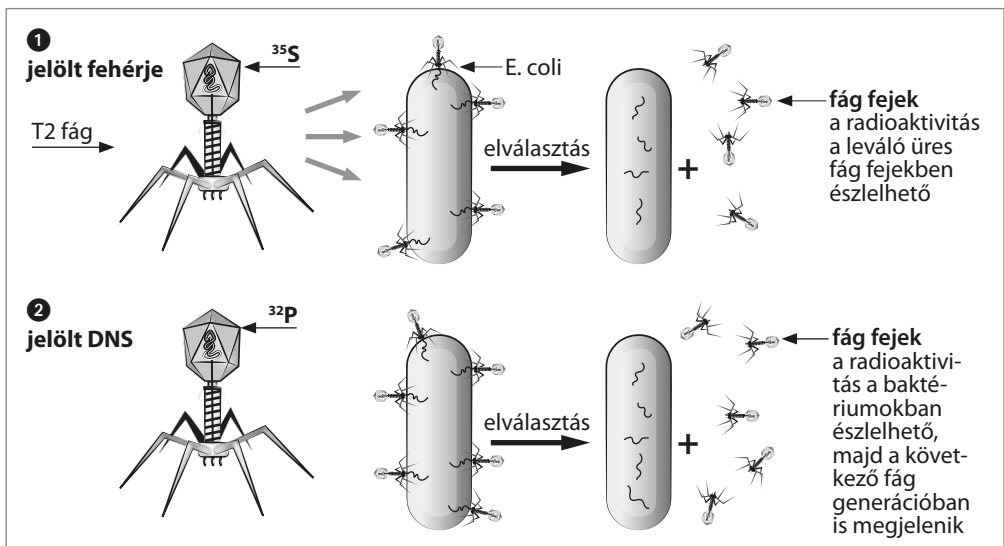
- A hővel elölt S-variánsokat kémcsőben lipidbontó, szénhidrátbontó, fehérjebontó és DNS-bontó enzimekkel kezelték az élő R-variánssal való összekeverés előtt, ami a törzs transzformáló képességét nem befolyásolta.
- DNS-bontó enzimeket adva az S-baktériumtörzshöz, az R-variáns transzformációja elmaradt, ebben a kémcsőben élő S-variánsokat nem találtak (DNS hiányában elmaradt a transzformáció).
- Ezzel bizonyították, hogy a baktérium tulajdonságainak átalakításához a DNS-molekula jelenléte szükséges (2. ábra).

2. ábra. Avery és McLeod továbbfejlesztése

■ Hershey és Chase kísérlete (3. ábra)

- A DNS információhordozó tulajdonságát bizonyítja a bakteriofágok vizsgálatával.
- A közösleges bélbaktérium T-fágja úgy fertőzi a baktériumot, hogy a fág külső burka kint marad.
- A baktériumok egyik csoportját táptalajon radioaktív kénnel, a másikat radioaktív foszforral kezelték.
- Fágokkal fertőzték meg a két csoportot.
- A fágok felhasználták a baktérium anyagait: a fehérjébe kén, a nukleinsavba foszfor rakódott (a fehérjében nincs foszfor, a nukleinsavban nincs kén).
- A megjelölt fágokkal baktériumtenyészetet fertőztek meg, majd leválasztották és méretkülönbség szerint szétválogatták őket.
- Az elkülönített baktérium csak foszfor-izotópot tartalmazott, ként nem, mert a fehérjeburok kívül maradt.
- Csak a DNS jutott be a baktérium belsejébe, ennek hatására sokszorozódott meg a fág.
- Vagyis a DNS az információhordozó.

3. ábra. Hershey és Chase kísérlete

Plazmidok

- A plazmidok általában gyűrű alakú és kettős szálú DNS-molekulák.
- Egyes baktériumokban, élesztőgombákban, algákban, növényfajokban található meg.
- A kromoszómáktól függetlenül is lehetővé teszik az örökítő információk sejtek közötti átadását.
- A kromoszómáktól függetlenül replikálódhatnak (másolódhatnak), és egyik sejtből a másikba átadódhatnak.
- A nem rokon fajok közti géntranszfer, a horizontális géntranszfer egyik lehetséges eszköze képezik.
- A plazmidokban hordozott információk átvihetők például az ellenálló képességet antibiotikumokkal szemben, akár különböző kórokozó fajok között is.
- A plazmidok a történelmileg első és ma is a leggyakrabban alkalmazott klónozó vektorok a géntechnológiában.

Polimeráz láncreakció (PCR)

- Egy sokszorozó folyamat, amelynek során egy igen kis mennyiségű DNS-t sokszor egymás után lemásoltatnak. Ezzel a technikával egy viszonylag rövid, kb. 10 000 bázispárnyi DNS-szakaszt tudnak felszaporítani.
- A folyamatot ciklikusan ismételve minden egyes ciklusban megduplázódik a DNS-molekulák száma, ilyen módon a nagyon kevés eredeti DNS-ből olyan nagy mennyiséget lehet kapni, ami már észlelhető, vizsgálható.
- A PCR általánosan használt módszer az élettudományi kutatásokban és egészségügyi laboratóriumokban a legkülönbözőbb feladatokra, például örökletes betegségek kimutatására, genetikai ujjlenyomat azonosítására, a fertőző betegségek diagnosztikájában, gének klónozása és apasági vizsgálatok esetében.

2/6

C3 út

- A Calvin-ciklusban a legtöbb növény három C-atomos köztestermék keletkezése közben végzi a CO₂-megkötését.

C4 út

- Egyes trópusi-szubtrópusi növények más lépésekkel, négy C-atomos köztestermékekkel végzik a glükóz felépítését.
- A C4-es növények magas fényintenzitású, magas hőmérsékletű, kedvezőtlen vízellátású élőhelyekhez alkalmazkodtak (például a fűfélék).

CAM növények

- Az ilyen típusú fotoszintézis során a szervezet nappali időben abszorbeálja a napfényből származó energiát, és ezt éjjel használja a szén-dioxid asszimilációjához.
- Ez egyfajta alkalmazkodás az időszakos aszály idején: a folyamat lehetővé teszi a gázok cseréjét éjszaka, amikor a levegő hőmérséklete hidegebb, és a vízgőz veszteséggel jár.

A növények oxigéntermelésének vizsgálata

- Az akváriumokba telepíthető vízinövényt (Valisznéria) kémcsőbe helyezünk. A kémcsövet vízzel töltjük fel, hogy éppen ellepje a növényt, majd akváriumi neonszóval folyamatosan megvilágítjuk.
- A megvilágított növény fotoszintézise során oxigént termel, ami maga előtt tolja a vizet.

Glükoneogenezis

- Glükóz előállítása más szerves, nem szénhidrát jellegű anyagból.
- Abban az esetben, ha nem áll rendelkezésre tartalék szénhidrát.
- Glükózsintézisre felhasználódhat például a tejsav, az aminosavak, a glicerinaldehid.
- Legtöbb lépését a glikolízis enzimei katalizálják.
- A glükoneogenezis nem a glikolízis megfordítottja, mert más enzimek katalizálják, más szervekben folyik.
- Nagy jelentősége van az ember vércukorszint-szabályozásánál, amikor a glukagon és az inzulin hatása érvényesül.
- Emberben intenzív izommunkánál a glükóz piroszőlősavvá bomlik le, ami oxigén hiányában nem lép be a citrátkörbe, hanem anaerob körülmények között tejsavvá alakul át:
  - A vér a májba szállítja a tejsavat, ahol az glükózzá alakul, és az izomba jutva energiát szolgáltat.
  - Körfolyamat alakul ki az izom és a máj között (Cori-kör).

A zsírok szintézise

- Az emberi és az állati szervezet glikogén formájában raktározza a szénhidrátokat.
- A felvett többletszénhidrát enzimek segítségével neutrális zsírokká alakul, és a zsírszövetben raktározódik, emiatt a szénhidrátokban gazdag táplálkozás elhízást okozhat.

Mikrotubulusok

- Fehérjecsövek, melyek a sejtközpponttal (citocentrummal) kapcsolódnak.
- Tubulin fehérjékből szintetizálódnak.
- A sejtközppontból kiindulva általában sugárirányban helyezkednek el.
- Összekötést teremtenek bizonyos sejtszervecskék között, lehetővé teszik a mozgást egy adott irányba.
- Labilis, dinamikus instabilitás jellemzi, így időlegesek.

Mikrofilamentumok

- Aktin molekulák összekapcsolódásával képződő polimer fehérjefonalak.
- Hosszú kötegekbe rendeződhetnek.
- Részt vesznek a sejtmozgásokban, az osztódó sejt kettéfűződését irányítják, miozin kapcsolódásával az állatok izomműködésének alapjai.

Endoplazmatikus retikulum (hálózat)

- Jellemzői:
  - Belső membránrendszer.
  - Közvetlen kapcsolatban van a sejtmaghártyával.
  - Az eukarióta sejtekre jellemző (vörösvértestekben nincs).
  - A sejtmembránhoz képest több és másfajta fehérjéket tartalmaz.
- Feladata:
  - Részt vesz a fehérjésintézisben.
  - Az izomsejtekben kalciumionokat raktároz.

- Szerepe van a Ca-ionegyensúly fenntartásában.
- Növényekben sejtnedvvel telt üregeket alakít ki.
- Nagy belső felületet biztosít, aminek köszönhetően könnyebben lejátszódnak a biokémiai folyamatok.
- Lehetővé teszi, hogy a fehérjék enzimszisztemekbe rendeződjenek, ami megnöveli az anyagcsere-folyamatok sebességét.
- Típusai:
  - Sima felszínű endoplazmatikus hálózat (SER):
    - Egymásba fonódó csöves szerkezetű.
    - Szteroidok, membránlipidek bioszintézise, glikogénszintézis.
    - Mérgező anyagok lebontása (például a májban).
    - Sejten belüli anyagszállítás.
  - Durva felszínű endoplazmatikus hálózat (DER):
    - Lapos, ciszternaszerű zsákokból épül fel.
    - Felszínén riboszómák találhatóak, ezek a fehérjészintézis színhelyei.
    - A szekréciós fehérjék a DER felszínén szintetizálódnak.
    - A kész fehérjék a DER felszínéről leváló hólyagocskába jutnak, és onnan kerülnek a Golgi-készülékbe.

A Golgi-készülék jellemzői

- Majdnem minden eukarióta sejtben megtalálható.
- 3-12 egymás felett párhuzamosan, pénztekerccszerűen elhelyezkedő üreges korong.
- Két pólusa van, a DER-csatornák felé eső cisz pólus és az ezzel ellentétes transz pólus:
  - A cisz pólus membránja vékony (6-7,5 nm), a transz pólusé vastag (10-12 nm).
  - A cisz póluson sok apró hólyagocskát találunk, amelyek a Golgi-készülékhez kapcsolódva, annak kialakításában játszanak szerepet (a hólyagocskák a DER-ből származó fehérjéket tartalmaznak).
  - A transz pólus ciszternái tartalmaznak lizoszomális enzimeket, valamint itt keletkeznek a váladékszemcsék, amelyek a Golgi-készülék termékei.
- A széléről szemcsék, hólyagocskák fűződnek le.
- Az ER-től kapott fehérjéket, a sejtből kiürítendő anyagokat átalakítja, átcsomagolja, töményíti, válogatja, a megfelelő helyre irányítja.
- Itt szintetizálódnak a foszfolipidek, egyes poliszacharidok (például a kitin).

A lizoszóma jellemzői

- A DER-ről, a Golgi-készülekről, a sejtmembránról lefűződő, membránnal határolt, bontóenzimeket tartalmazó hólyagszerű sejt szervecskék alkotják.
- A lebontó enzimek pH-optimuma miatt savas kémhatású (kb. pH 5,5).
- Lebontja a sejtbe endocitózissal bekerülő anyagokat és az előregedett sejtalkotókat.
- A salakanyagokat exocitózissal kiüríti vagy tárolja.

A lizoszóma típusai

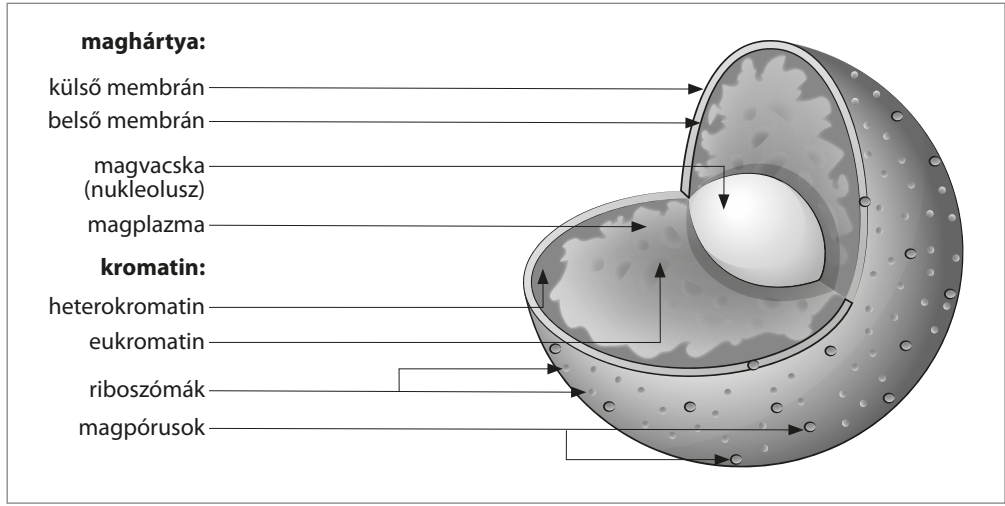

- **Fagoszóma** (előlizoszóma): emésztés nem folyik benne, a kívülről felvett vagy a belső, lebontásra szánt anyagokat tartalmazza.
- **Elsődleges lizoszóma**: emésztés nem folyik benne, csak emésztőenzimet tartalmaz.
- **Másodlagos lizoszóma**: a fagoszómák és az elsődleges lizoszómák összeolvadásával jön létre, intenzív emésztés jellemző rá.
- **Harmadlagos lizoszóma**: benne az emésztés már csak kismértékű, maradékanyagokat tartalmaz.

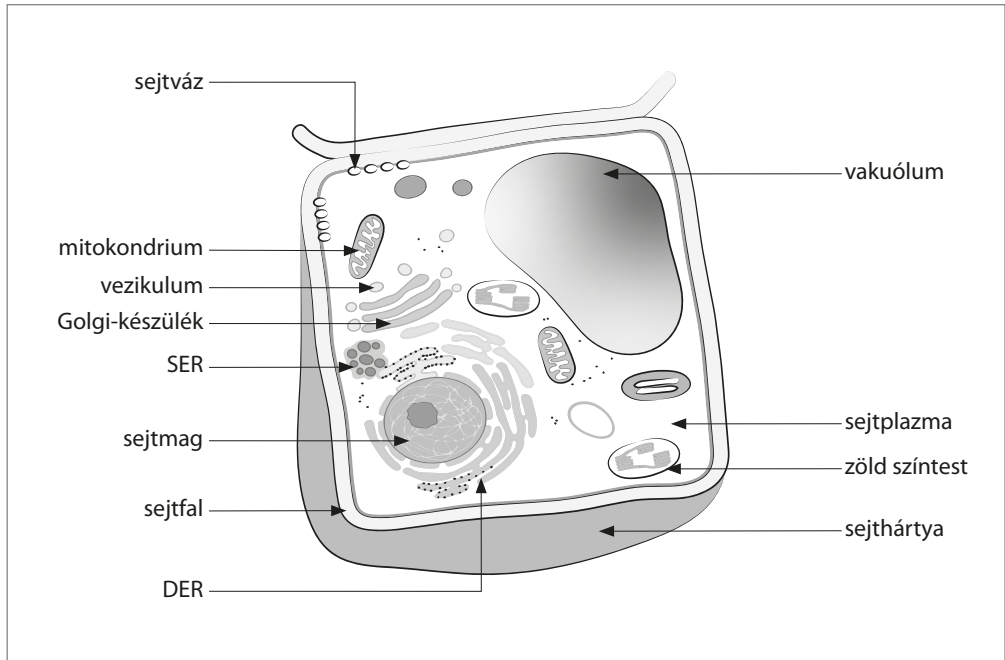
A sejtközpont (citocentrum, centriolum) jellemzői

- Mikrotubulus eredetű sejtszervecske, két centriólumból áll, amelyek vázát kilenc, hengerpalászerűen elhelyezkedő, háromtagú mikrotubuláris szerkezet alkotja.
- Az állati sejtekben egymásra merőlegesen két sejtközpont található.
- Osztódáskor a magorsófonalak képzésében vesz részt.
- A belső mozgásokat irányítja, összerendezi.

K 4 Sejtmag

K 5 Növényi sejt

A sejtnedvvel telt üreg (vakuolum) jellemzői

- A növényi sejtekre jellemző.
- Tápláló- és építőanyagokat, anyagcseretermékeket tartalmazhat:
  - cukrokat (szőlőcukor, gyümölcscukor),
  - szerves savakat (almasav, citromsav),
  - antociánokat, alkaloidákat, cseranyagokat,
  - vitaminokat.

Vizsgálatok sejtekkel

- **Bőrszöveti nyúzat készítése vöröshagyma hagymájának húsos alleléből:**
  - A nyúzatot 4-5 percig metilénkék oldatban megfestjük, majd vizes glicerinnel le-cseppentve mikroszkóppal megfigyeljük.
  - A metilénkék oldat sötétkékre festi a sejtfalet és a sejtmagot.
- **Átokhínár levélkéjét tárgylemezen, vízcseppben lefedve vizsgáljuk meg mikroszkóp alatt:**
  - Az átokhínár levele néhány sejt sor vastag, jól vizsgálható.
  - A növényi sejtfalet cellulóz építi fel.
- **Csavarhínár levelét és Spirogyra zöldmoszat néhány fonalát tárgylemezre tesszük, és vízben lefedve vizsgáljuk mikroszkóp alatt:**
  - A csavarhínárban a színtestek korong, a Spirogyráéban pedig szalag alakúak, csavar-menetszerűek.
  - A zöld színtestek színét a fotoszintetikus anyagok, klorofill, karotinoidok okozzák.
  - A zöld színtest az eukarióta zöld növényekre jellemző sejtalkotó.
- **A vöröshagyma hártvás allelének darabját tárgylemezre tesszük, majd vízzel lefedve vizsgáljuk mikroszkóp alatt:**
  - Ca-oxalát anyagú zárvány figyelhető meg a sejtekben.

Gyökérszőrök vízfelvétele

- A gyökér bőrszöveti sejtjeinek sejthártyájában fehérjemolekulák találhatók, melyek képesek a talajoldatokban levő ionok szelektív megkötésére és aktív transzporttal való felvételére.
- Ennek következtében megnő a sejtek ozmotikus koncentrációja, ami lehetővé teszi a víz passzív beáramlását a gyökérbe.

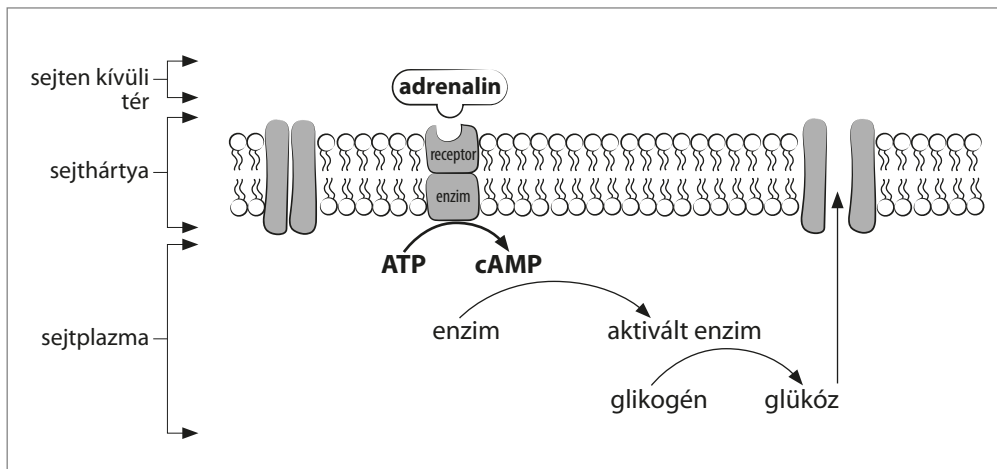
A glükóz felszívódása a vékonybélben

- A monoszacharidok, így a glükóz is, Na/glükóz kotranszporterek segítségével szívódnak fel a bélműsejtekbe, aktív transzporttal.

Glükózfelvétel inzulin hatására

- Az inzulin a sejtek felszínén található receptorokhoz kötődve fokozza a sejtek glükózfelvételét.
- Az inzulin hatására fokozódik a célsejtek vérkeringésből történő glükózfelvétele és hasznosítása.

K 6 Az adrenalin hatása

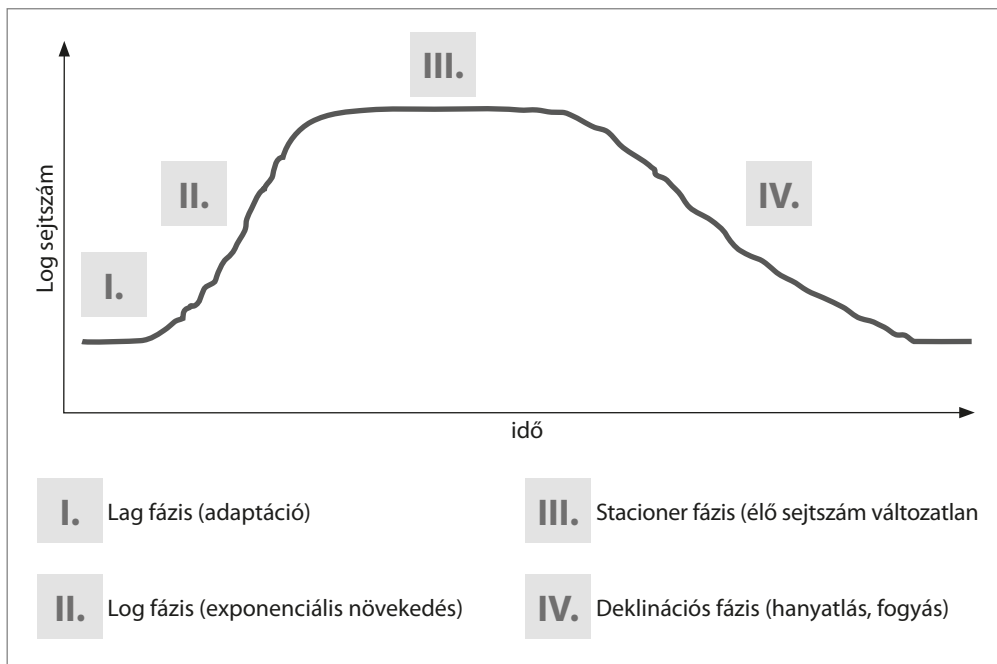

3/1

Gram-teszt baktériumok kimutatására

- A baktériumokat kristályibolya festékkel színezik, majd etanollal mossák le.
- Gram-pozitív baktériumok: ha etanollal nem lehet kimosni a festéket (például a tüdőgyulladást okozó baktériumok).
- Gram-negatív baktériumok: kimosható a kristályibolya festék (például az E. coli).

K 7 A baktériumok növekedési görbéje

Az eukarióta sejt kialakulása

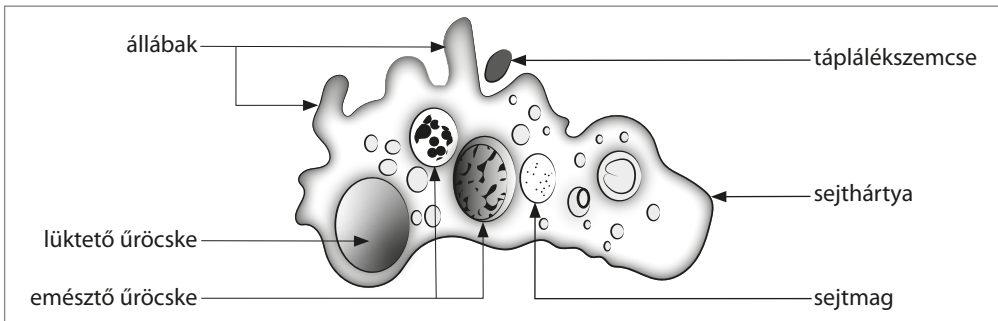
- **Autogén elmélet:** prokarióta sejt önejlődése révén az elsőként kialakult fotoautotróf szervezetek heterotróf szervezetekké alakultak.
- **Endoszimbionta elmélet (Lynn Margulis):**
  - A mitokondriumok és a színtestek állandósult szimbiózis eredményeként alakultak ki.
  - A mitokondriumok ősi aerob prokariótákból, a színtestek egysejtű fotoszintetizáló kékbaktériumokból származtathatók.
  - Ezek a szervezetek endocitózissal juthattak be az eukarióta sejtbe, de nem bomlottak le, hanem szimbiózisba léptek vele.
  - A sejtalkotóknak kettős határoló membránja, önálló, a prokariótákéhoz hasonló DNS-állománya és fehérjeszintetizáló rendszere van.

Állásas, ostoros, csillós egysejtűek

- Heterotróf életmód.
- Külső ektoplazmájuk (gél állapotú) és belső endoplazmájuk (szol állapotú) van.

Óriásamóbak (állásas egysejtűek)

- Nincs állandó testalakjuk.
- Sejthártya burkolja, nincs bőrkéjük.
- Álláb: ideiglenes plazmanyúlvány, az aljzathoz tapadva mozognak.
- Heterotróf táplálkozás endocitózissal (bekebelezés) jellemző, a táplálék az emésztő üröcskébe kerül.
- Lüktető üröcske: feladata a felesleges víz és a bomlástermékek eltávolítása, csak édesvízben (**4. ábra**).

4. ábra. Óriásamóba

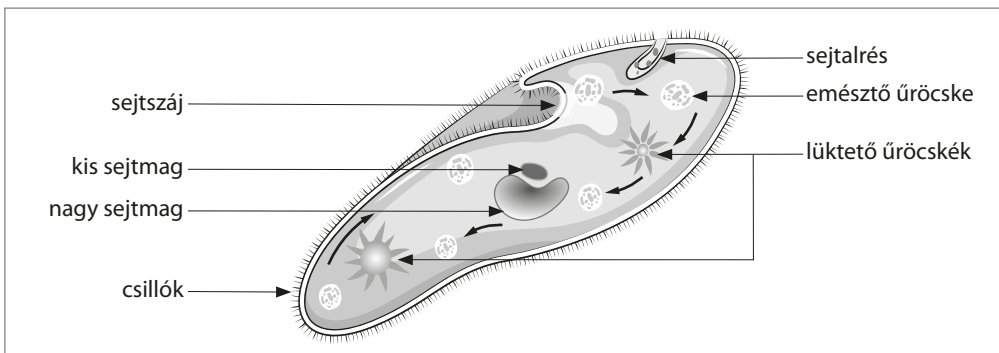
Csillósok

- Édesvízben, tengerben, szárazföldön is előfordulnak.
- Csillókkal mozognak.
- Kétféle sejtmagjuk van.

Papucsállatkák (csillós egysejtűek)

- Egyetlen sejt, a sejtalkotói az összes alapvető életműködést megvalósítják (**5. ábra**).
- Kültakaró: sejthártya és bőrké.
- Mozgás csillókkal:
  - Ezek nagyszámú, rövid és állandósult plazmanyúlványok.

- A mozgást a csillók tövében lévő alapi testecskék irányítják, amelyek egymással összeköttetésben állnak, összehangolják a csillók mozgását.
- Heterotróf táplálkozás:
  - Sejtszáj, sejtgarat, emésztő üröcske.
  - Az emésztő üröcske kémhatása először savas, majd az emésztés során lúgos lesz.
  - A salakanyag ürítése a sejtalrészén át történik.
- Anyagszállítás: plazmaáramlással.
- Légzés: sejtlégzés diffúzióval.
- Kiválasztás:
  - Az édesvízi egysejtűek lüktető üröcskével ürítenek, amely eltávolítja a fölösleges vizet.
  - Ez az állandó ozmotikus nyomás fenntartása miatt fontos, például az édesvízi papucsállatkákban.
- Szaporodás:
  - Ivartalanul – osztódással.
  - Ivarosan – átmeneti egyesüléssel (konjugációval). Az átmenetileg összeolvadt egyedek a kis sejtmagban lévő örökítőanyagukat kölcsönösen kicserélik, majd különválnak.
- Sejtmag:
  - Kis sejtmag – a szaporodást irányítja.
  - Nagy sejtmag – az önfenntartásért felelős.
- Érzékelés: a kémiai, mechanikai, fény-, hőingereket és a gravitációt érzékelik.
- Kedvezőtlen körülmények között tokot képeznek.
- Biológiai jelentőségük: baktériumokkal, moszatokkal, szerves törmelékkel táplálkoznak, így szerepük van a szennyezett vizek tisztításában.

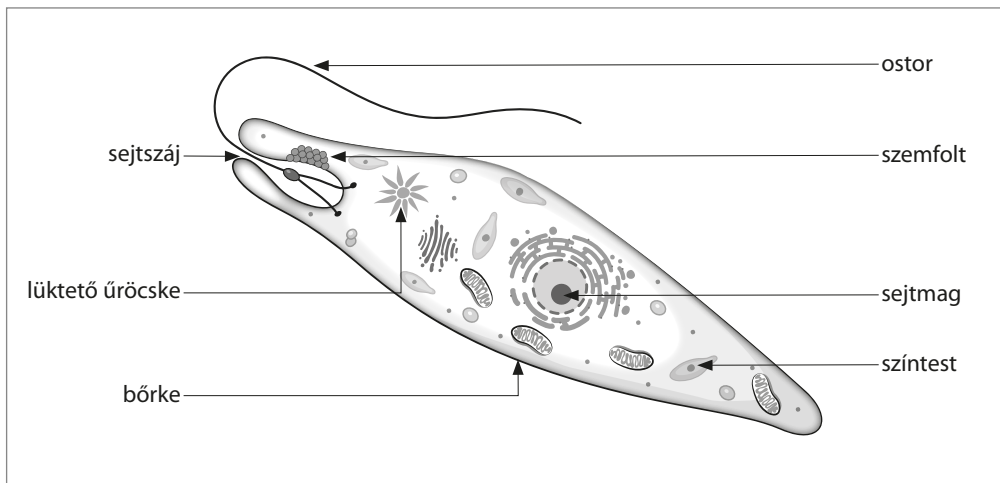

5. ábra. Papucsállatka

Zöld szemesostorosok (ostoros egysejtűek)

- **Növényi jellegű tulajdonságok:** zöld színtestek – fényben autotróf táplálkozásra is képesek.
- **Állati jellegű tulajdonságok:**
  - szemfolt (fényérzékelő szervecske),
  - ostor (helyváltoztató mozgás),
  - garat,
  - sejtszáj,
  - lüktető üröcske,
  - heterotróf (a sötétben korhadékevő).
- **Testszerveződésük (6. ábra, 18. oldal):**
  - Bőrke – a sejt elhatárolója, egyes fajknál tok (merev váz) is van.

- Változatos alakúak.
- Lükttető üröcske – kiválasztás, a plazma állandó összetételét szabályozza a felesleges víz eltávolításával.
- Garat és sejtész – a táplálék felvétele.
- Szemfolt – vörös színű, fényérzékeny szervecske, a mozgását irányítja a fény irányába.
- Zöld színtest – megfelelő fény mennyiség jelenlétében a fotoszintézis színhelye.
- Sejtmag – nagy, benne magvacskák is vannak.
- Ostor – mozgás szervecske, számuk általában 1-2 db.
- Mixotróf szervezetek, a környezeti feltételektől függően autotróf és heterotróf módon is táplálkozhatnak.
- Szaporodásuk – kettéosztódás.
- Édesvizekben élnek, a vizek öntisztulásában nagy jelentőségük.

6. ábra. Zöld szemesostoros

Állati ostorosok

- Sejtalakjukat a bőrke (pellicula) határozza meg.
- Heterotróf táplálkozás: a tápanyagfelvétel a sejtészön keresztül, a leadás pedig a sejt-alrésen történik.
- Bekebelezéssel is táplálkozhatnak.
- Ostorokkal mozognak.
- Például galléros ostoros, álomkór ostoros.

Gombaszerű eukarióta egyszélűek

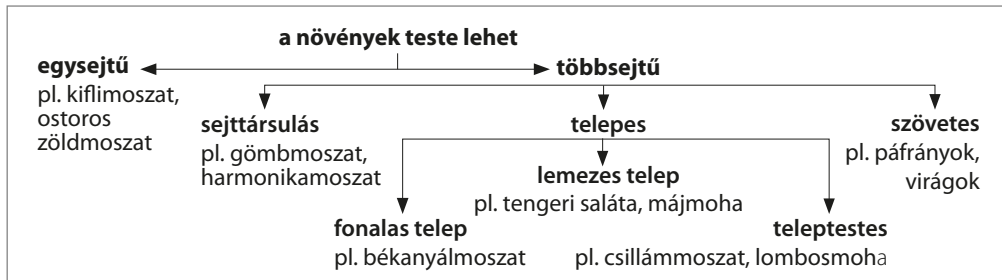
- A gombák egy része felépítése alapján az eukarióta egyszélűekhez tartozik, például a nyálkagombák (sejtfal nélküliek, egységes plazmatömeget alkotnak).

Kísérlet – papucsállatka és amöba mozgásának megfigyelése

- A vízmintából fénymikroszkóp tárgylemezére cseppentünk.
- A könnyebb megfigyelés miatt zselatinoldattal kezeljük, ami lassítja az állatok mozgását.
- Az amöba: állással mozog (az emberi szervezetben is így mozognak az érpályából kilépő fehérvérsejtek).
- Papucsállatka: csillókkal, spirális pályán forogva halad előre (az emberi szervezetben a légutakban, a petevezetékben található hasonló sejt).

K 8 A növények teste

3/3

Alacsonyabbrendű gombák

- Nyálkagombák:
  - Amőboid egysejtű élőlények.
  - Állábakkal helyváltoztató mozgásra képesek.
  - Plazmódiomot alkotnak.
  - Korhadó szerves maradványokon élnek.
- Rajzospórás gombák:
  - Vízben vagy a talajban élnek.
  - Szaprofiták vagy paraziták.
- Például burgonyarák.

Kísérlet – zöld szemesostoros és sütőélesztő megfigyelése

- A zöld szemesostoros ostoros moszat, a sütőélesztő gomba.
- A zöld szemesostoros sejtszervecskéi: ostorral mozog, sejtfal szilárdítja, zöld szintesttel fotoszintetizál, a sejtmag az örökítőanyag hordozója, színfoltjával érzékeli a fényt.
- Fényben: fototróf, autotróf.
- Sötétben: heterotróf, korhadékevő.
- Élesztőgomba: lebontó tevékenységű, közben CO₂ keletkezik, ettől lesz lyukacsos a tészta.

Kísérlet – ecsetpenész és fonalas zöldmoszat megfigyelése

- Ecsetpenész, illetve fonalas zöldmoszat kis darabját mossuk ki 70%-os etanollal, és vizes glicerindatban lefedve mikroszkóp alatt megvizsgáljuk.
- Az ecsetpenész gomba, a zöldmoszat növény.
- Az ecsetpenész heterotróf, szaprofita, a moszat autotróf, fototróf.
- Mindkettő fonalakkal áll, a fonalak a gomba esetében micéliumot alkotnak.
- A gomba hifáinak végén szaporítósejtek láthatók.
- A zöldmoszatsejtek szintesteket tartalmaznak.

3/4

A növényi sejtek jellemzői

- A növények legkisebb alaki és működési egységei.
- Alakjuk:
  - A növény testi sejtjei szögletesek vagy szabálytalan alakúak.
  - A szabadon álló sejtek gömb alakúak.

- Méretük: 0,1 mikrontól kb. 20 cm-ig.
- Jellegzetes növényi sejtalkotórészek: a sejtfal, a színtest, a sejtüreg, benne a sejtmedvvel, valamint a zárvány.

Növényi sejtalkotók

- **Citoplazma:**
  - Kitölti a fiatal sejteket, az idősebb sejtekben vékony tömlő szorul a sejtfalhoz.
  - A sejtek életműködései zajlanak benne.
  - Szerves anyagai – fehérjék, szénhidrátok, zsírok.
  - A sejteket plazmafonalak kötik össze.
- **Sejthártya:**
  - A citoplazma felületén található.
  - Féligáteresztő (szemipermeábilis) hártya.
  - Elhatárol, és kapcsolatot tart a környezettel.
- **Sejtfal:**
  - A növényi sejt határozott alakját képezi.
  - Pektin – a fiatal sejtekre jellemző, összetapasztja a szomszédos sejteket.
  - Cellulóz – rugalmasságot alakít ki az idősebb sejtekben, a pektin alá rakódik.
  - Lignin – az idősebb sejtekben a cellulóz alá rakódik le, szilárdítja a sejtfalat, sok van a keményfákban (tölgy, akác, bükk).
- **Sejtmag:**
  - Minden eukarióta sejtben megtalálható.
  - Általában egy van sejtenként.
  - Alakja lehet gömb, korong, lencse, orsó vagy fonal.
  - Mérete – 1 mikrométertől 0,6 mm-ig.
  - Maghártya burkolja.
  - Örökítőanyagot tartalmaz.
  - Feladata – irányítja a sejt életműködéseit.
- **Színtestek**
  - Egymásba alakulhatnak.
  - Kloroplasztisz:
    - Zöld színtest, azokon a helyeken található, ahol fény éri a növényt.
    - Zöld színanyaga a klorofill, gránumokat, tilakoidokat alkot.
    - Alakjuk változatos, lehet lemez, szalag, lencse, ovális, korong, csillag stb.
  - Kromoplasztisz:
    - Színes színtest.
    - Virágokban, termésekben található.
    - Festékanyagai a karotinoidok.
  - Leukoplasztisz:
    - Színtelen színtest.
    - A fénytől elzárt növényi részekben található.
    - Olajcseppeket, keményítőszemcséket raktározhat.
    - Fényre kerülve megzöldülhetnek (például a burgonya gumója).
- **Sejtüreg (vakuolum):**
  - Az állandósult, idősebb sejtekre jellemző.
  - Az endoplazmatikus hálózatból és a Golgi-készülék membránjából lefűződő hólyagok összeolvadásából alakul ki.
  - Az üregben sejtmedv található, ami tartalmazhat cukrokat, szerves savakat, antociánokat, alkaloidákat, cseranyagokat, vitaminokat, hormonokat.

- **Zárvány:**
  - Szilárd vagy félig folyékony képződmények.
  - Tartalék anyagok (keményítő, fehérjézárvány, olajcsepp).
  - Kristályok (kalcium-oxalát).

3/5

A gázcserenyílás vizsgálata

- Szobai ciklámen levelének fonákjáról bőrszöveti nyúzatot készítünk, és vizes glicerindalton lefedve mikroszkóppal megvizsgáljuk.
- Jól látható a gázcserenyílás: a bab alakú zárósejtek és a légrés.
- A zárósejtek aprók, babszem alakúak, zöld színtestet is tartalmaznak.
- A gázcserenyíláson keresztül történik a párologtatás, a fotoszintézis és a légzési gázok (szén-dioxid, oxigén) cseréje.

A lomblevél szöveteinek vizsgálata

- Orgonalevél keresztmetszetét mikroszkóppal vizsgáljuk.
- A levél színét és fonákját bőrszövet borítja (egyrétegű, szorosan záródó sejtek, nincs bennük zöld színtest, a felszínen kutikula, illetve szőrök lehetnek).
- A bőrszövet véd a kiszáradástól és a fertőzésektől.
- A gázcserenyílás szabályozza a párologtatást.
- A levél fő tömegét táplálékkészítő (asszimiláló) alapszövet alkotja (benne sok a zöld színtest, oszlopos és szivacsos részből állhat). A feladata: fotoszintézissel szerves anyagokat állít elő.
- A levélér szilárdító és szállítószövetből áll, hánchrésze szerves anyagokat, farésze ásványi sók vizes oldatát szállítja.

A növények anyagszállításával kapcsolatos kísérlet

- A víz útja a szárban megfigyelhető a néhány napig színes tintába helyezett fehér virágú növényen.
- A szárról metszetet készítünk, és mikroszkóppal megvizsgáljuk.
- A tinta a szár farészét festette meg, amely a vizes oldatokat szállítja a gyökerek felől felfelé. Az eredetileg fehér színű virágban az erekben szintén a szállítószövet farésze festődött meg.

A növényi szövetek vizsgálata fás szár keresztmetszetén

- Mikroszkóp alatt vizsgálunk egy fás szár keresztmetszeti preparátumot.
- Jól megfigyelhető a héjkéreg, a hánchrész (a szerves anyagok oldatait szállítja), a farész (az ásványi sók vizes oldatait szállítja), a kambium (osztódó szövet) és az alapszövet.

3/6

A növények életműködései – a víz- és a tápanyagok felvétele és szállítása

- **A gyökér tápanyagfelvétele:**
  - A növények fel tudják venni a gravitációs és a kapilláris vizet a talajból.
  - A szárazföldi növények víz- és ionfelvevő szerve a gyökérzet gyökérszőrökkel bíró felszívási zónája.
  - A gyökérszőrök vízfelszívása miatt a talajszemcsék közötti talajkapillárisokban víz-áramlás keletkezik.

- A gyökér vízfelvétele befolyásolja a talaj vízmegkötő képessége, vízpotenciálja, hőmérséklete és levegőtartalma.
- Az ásványi sók oldott állapotban, ionok formájában rögzülnek a talajszemcsék felületi részén.
- Az ionok víz közvetítésével jutnak el a gyökér sejtjeihez, majd a sejtfalon keresztül a sejthártyához, annak fehérjecsatornáin keresztül az ionok egy része a koncentrációkülönbségnek megfelelően, diffúzióval jut be a sejtbe.
- A legtöbbjüket a sejthártya egyes fehérjéinek működésével, energia felhasználásával, a koncentrációkülönbség ellen szállítva – vagyis aktív transzporttal – veszik fel a sejtek, ezután továbbítják a mellettük lévő sejteknek.
- A vízbeáramlás feltétele – az ozmózisnyomás nagyobb legyen, mint a turgornyomás (a sejtplazmában lévő víz hidrosztatikai nyomása a sejtfalra).
- Ozmotikus nyomáskülönbség alakul ki a talajoldat és a sejttartalom között, ami passzívan a sejtbe juttatja a környezetben lévő vizet a gyökérszőr sejthártyáján keresztül.
- A víz a sejtfalba kerül, hidratációs vagy kapilláris vízként.
- A víz a belső, nagyobb koncentrációjú és nagyobb ozmotikus nyomású sejtbe áramlik.
- A külvilág felől a szállítószövet elemei felé irányuló áramlás alakul ki.
- A sejtfalból a sejtplazmába kerül a víz, a plazmában nem diffúzióval, hanem hidrát burokról hidrát burokra áttevődve halad.
- A víz tovább halad a sejt plazmájából a szomszédos sejtekbe, sejtől sejtire vándorol. A farész vízszállító sejtjeibe (tracheidákba) és a vízszállító csövekbe (tracheákba) kerül.
- **A felvett szerves molekulák szállítása**
  - A növények az aktív transzporttal szerves molekulákat is felvesznek a talajból:
    - Nitrogén – a hajtás vegetatív részeinek növekedéséhez szükséges.
    - Foszfor – a növény virágzásához, magképzéséhez szükséges.
    - Kálium – a növény szénhidrát-anyagcseréjéhez szükséges.
  - **Liebig-féle minimumtörvény:** a növények a legkisebb mennyiségben jelenlévő alkotórész arányában hasznosítják a többi anyagot.
    - Vizsgálata vízkultúras kísérletekkel történik.
    - Trágyázás – a talajból hiányzó elemek mesterséges pótlása.
- **A víz szállítása:**
  - Az aktív transzporttal a gyökér sejtjeibe jutott ionok megnövelik a citoplazma ozmotikus koncentrációját, amit a talajból a víz ozmózzal történő beáramlása követ – ez a gyökérnyomás, ami a kapilláris nyomással együtt a víz felfelé áramlását eredményezi a farészben.
  - A párologtatás során szívóerő keletkezik, a párologtatás által előidézett vízmozgás elősegíti a talaj ionjainak a gyökérből a levelekbe jutását.
  - A víz mozgása a gyökértől a levelekig a párologtatás szívóhatása, az ozmózison alapuló gyökérnyomás, a tracheában kialakuló kapilláris nyomás és a vízmolekulák közötti kohézió együttes hatására alakul ki, a gyökérszőr és a levél között folyamatos vízút keletkezik.
  - **Lankadás** – a növény turgora csökken, a szövetek és a levelek ellankadnak, a folyamat visszafordítható.
  - **Hervadás** – a növény kiszárad, nem visszafordítható folyamat.
  - **Könnyezés** – a friss növényi sebből nedv szivárog.
  - **Guttáció** (cseppkiválasztás) – a felesleges víz leadása vízcseppek formájában, a hidatodákon keresztül.
- **A felvett vízmolekula sorsa:**
  - Elpárologhat a gázcserenyílásokon keresztül.

- Egy részük a citoplazmában marad, felhalmozódhat az idősebb sejtek sejtüregeiben (sejtnedv).
- A citoplazmában a makromolekulák vagy ionok hidratációs vizét képezheti.
- A fotoszintézis fényszakaszában, a fotolízis során alkotórészeire bomolhat.
- A fotoszintézis során keletkező oxigén a légkörbe kerülhet, illetve a növény felhasználhatja a légzéséhez.
- Ekkor a terminális oxidáció során ismét víz keletkezhet.
- A fotolízisben keletkező hidrogénatomok elemi részecskékre esnek szét, a protonok és az elektronok felhasználódnak a Calvin-ciklusban, ahol a keletkező glükóz hidrogénatomjait képezik.
- **A szerves anyagok szállítása a növényekben:**
  - A keletkezett szerves anyagok a hánccselemekben jutnak el a felhasználás helyéig.
  - A szerves anyagok a hánccselemekben minden irányban mozoghatnak.
  - A szállított anyag – általában szacharóz, aminosavak, valamint kismolekulájú szerves vegyületek.
  - Mivel a levélerekben a hánccsész a fonák felől helyezkedik el, a levéltetvek is a levél fonákján találhatók.
  - A szerves anyagok szállítását Malpighi a XVII. században gyűrűzési kísérletekkel vizsgálta – amikor gyűrű alakban eltávolította egy cserje hánccselemeit, azt tapasztalta, hogy a gyűrű felett a szövetek megduzzadtak, mert a kész tápanyagok nem tudtak tovább áramlani.

3/7

A növények táplálkozása

■ Autotróf táplálkozás

- A növények többsége autotróf, fotoszintetizáló szervezet, tehát egyszerű, szervesetlen vegyületekből szerves anyagot állít elő.
- A legáltalánosabb a fotoszintézis: a növények vízből és szén-dioxidból a zöld színtestekben a napfény energiájával szőlőcukrot, majd ebből más szerves anyagokat készítenek.
- $6 \text{ H}_2\text{O} + 6 \text{ CO}_2 + \text{napfény} = \text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6 + 6 \text{ O}_2$
- A fotoszintézis leggyakoribb végterméke a keményítő, ami a glükóz molekulákból vízkilépéssel keletkezik.
- A fotoszintézis mértékét befolyásolja: a CO_2 -koncentráció, a fény mennyisége, valamint a hőmérséklet.
- A fotoszintézis jelentősége:
  - szervesanyag-termelés a heterotrófok számára,
  - O_2 -előállítás, ami a légzéshez kell.

■ Heterotróf táplálkozás:

- A növényvilágban ritka, nem jellemző.
- Élősködők (paraziták), például aranka, vajvirág, vicsorgó.
- Együttélők (szimbioták), például növény-gomba (mikorrhiza), növény-baktérium (nitrogéngyűjtők a pillangósvirágúak gyökerén).
- A fagyöngy csak fél élősködő, mert zöld leveleivel fotoszintetizál is.

■ Rovaremészítő növények:

- Nitrogénben szegény helyeken élnek.
- Zöld színűek, fotoszintetizálnak.
- Nitrogén szükségletüket rovarokból szerzik be.
- Például kereklevelű harmatfű, Vénusz légykapója.

A szén-dioxid-molekula útja a növényekben

- A gázcsere nyíláson keresztül felvett CO_2 -molekula a fotoszintézis sötétszakaszába (Calvin-ciklus) kerül.
- A CO_2 -molekula megkötésekor az öt szénatomos ribulózhoz kapcsolódik, a létrejött hat szénatomos átmeneti termék két molekula glicerinsav-foszfátra bomlik.
- Redukálódik glicerinaldehid-foszfáttá, majd két glicerinaldehid-foszfátból több lépésben szőlőcukor keletkezik, ami keményítő formájában raktározódik.
- Ha a növény felhasználja, akkor a glikolízisba jut, a glicerinaldehid-foszfát majd a glicerinsav-foszfát szénatomja lesz.
- Ugyanakkor a Calvin-ciklusban, körfolyamatban visszajutunk a kiindulási vegyülethez, a ribulózhoz, melynek mindig jelen kell lennie a szén-dioxid fogadására.

A növények légzése (respiráció)

- Gázcsere: O_2 és CO_2 cseréje a növény és környezete között.
- A felvett oxigén felhasználásával a biológiai oxidáció során a szerves anyagok lebontódnak, végül szén-dioxid és víz keletkezik, valamint energia szabadul fel.
- $\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6 + 6 \text{O}_2 = 6 \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O} + \text{energia}$
- Légzést a növény folyamatosan végez.
- Sejtlégzés: biológiai oxidáció a sejtben.
- A folyamat közben energia szabadul fel.
- A növényekben a gázcsere közvetlenül a növényi szervek és a légkör között zajlik.
- A légzés elsősorban a gázcsere nyílásokon át történik.
- A légzés intenzitását befolyásolja:
  - A külső hőmérséklet, a fény intenzitása, a sejtek víztelítettségi állapota.
  - Csírázás idején a légzés mértéke maximális, mert ekkor a növény heterotróf építő folyamatú, és ehhez a magban raktározott tápanyagok lebontásából nyert energiát használja fel a csíranövény.
- A légzés jellemzője a légzési hányados (Q): az időegység alatt keletkező CO_2 és az elfogyasztott O_2 gáz térfogatának hányadosa.
- A nappal zajló fotoszintézis során termelt O_2 felhasználódhat a légzésben, és a légzés által létrehozott CO_2 beépülhet a keletkező szerves vegyületekbe.
- Nappal a növény fotoszintézissel O_2 -t termel, CO_2 -t vesz fel, éjjel a légzéssel O_2 -t vesz fel, és CO_2 -t ad le.
- A növényi légzéssel kevesebb O_2 használódik el, mint amennyi termelődik.

A növényi raktározás

- Az anyagokat a növény újra felhasználja (elválasztás = szekréció).
- Történhet: gyökérben, szárban, termésben, magvakban.
- Jellemző raktározott anyagok:
  - szénhidrát (például répacukor a cukorrépában),
  - keményítő (például búza, bab, burgonya, árpa),
  - fehérje (például szója),
  - olajok, zsírok (például napraforgómag, dió).

Kiválasztás (exkréció)

- A növényeknek nincs kiválasztószervük. Ezért azokat az anyagcseretermékeket, amelyekre már nincs tovább szükség, például zúványok formájában elraktározzák.
- Az így kiválasztott anyag vagy megmarad a növényben, vagy a fák esetében a lombhullással távozik.

Nemzedékváltakozás a növényekben – kétszakaszos egyedfejlődés

- Az ivartalan és az ivaros szakaszok váltakozása.
- **Ivartalan szakasz:**
  - Az ivartalan nemzedék a zigótából indul fejlődésnek, tehát a sejtjei diploidok (2n kromoszómaszerelvényűek).
  - A spóráképzés meiózissal történik, a spórák haploidok (n kromoszómaszerelvényűek).
- **Ivaros szakasz:**
  - Az ivaros nemzedék a haploid spórából indul fejlődésnek.
  - Mitotikus osztódások során haploid sejtek keletkeznek.
  - A spórából előtelep fejlődik, megjelennek az ivarszervek, majd az ivarsejtek.

A mohák kétszakaszos egyedfejlődése (nemzedékváltakozás)

- Fonalas előtelep (protonéma).
- Az ivaros (haploid nemzedék):
  - Ivaros szaporítósejtet, ivarsejtet hoz létre.
  - Haploid spórából fejlődik, gyökérszerű, szárszerű és levélszerű képletekre tagolódik.
  - A száracskán található az ivarszervek, bennük az ivarsejtekkel (gamétákkal) – a petesejttel és a spermatozoidával.
  - Az ivarsejtek mitózissal, számtartó osztódással jönnek létre, a növény kétlaki.
- Zigóta (a megtermékenyített petesejt):
  - Mitózissal és ivaros úton a petesejt és hímvarsejt összeolvadásával képződik, diploid.
  - A spermatozoidák vízcseppeben úszva, kémiai ingerek hatására jutnak el a petesejthez.
- Ivartalan (diploid) nemzedék:
  - Ivartalan szaporítósejtet, spórát hoz létre, zigótából fejlődik.
  - A nyél és a spóratartó tok alkotja, a spóratartó tokban a spórák meiózissal jönnek létre.
- Spóra: meiózissal, ivartalan úton képződik, haploid, a szél szállítja.

A harasztok kétszakaszos egyedfejlődése (nemzedékváltakozás)

- Lemezes előtelep.
- Ivaros (haploid nemzedék):
  - Ivaros szaporítósejtet, ivarsejtet hoz létre.
  - Spórából fejlődik, az ivarszervek az előtelepen (soksejtű, lemez formájú teleptesten) találhatóak, bennük az ivarsejtekkel (gamétákkal) – a petesejttel és a hímvarsejttel.
  - Az ivarsejtek mitózissal, számtartó osztódással jönnek létre.
- Zigóta (a megtermékenyített petesejt):
  - Mitózissal és ivaros úton megtermékenyítéssel képződik, diploid.
  - A csillós hímvarsejtek a talajnedvességen úszva, kémiai ingerek hatására jutnak el a petesejthez.
- Ivartalan (diploid) nemzedék: ivartalan szaporítósejtet, spórát hoz létre, zigótából fejlődik, gyökérre, szárra, levélre tagolódik, a spóratartó tok többnyire a levél fonákján van, a spóratartó tokban a spórák meiózissal jönnek létre.
- Spóra: meiózissal, ivartalan úton képződik, haploid, a szél terjeszti.

A harasztok és a zárwatermők kétszakaszos egyedfejlődése

- Az egyedfejlődés víztől való teljes elszakadása a virág kialakulásával valósult meg.
- A harasztoknál kezdetben egyféle spóra volt: az izospórákból (izo = azonos) alakult ki az előtelep, és történt az egyedfejlődés.

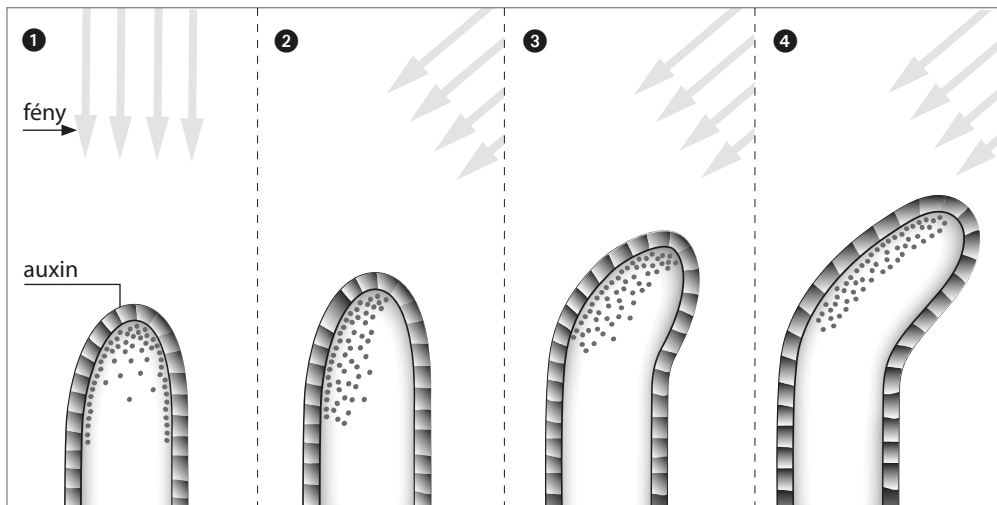
- Később megjelentek a heterospóras harasztok, amelyek kétféle spórát termeltek: kisebb mikrospórákat és nagyobb makrospórákat.
- A mikrospórából mikroelőtelep alakul, rajta hím jellegű ivarszervekkel – a makrospórából makroelőtelep, azon női jellegű ivarszervek fejlődnek.
- A megtermékenyítéshez vízcepp szükséges.
- Az ősi magvaspáfrányok szelekciós előnye: a makrospóra nem hull le a spóratartó levélről, a spóratartó tokban indul fejlődésnek.
- A makrospórából nőivarú előtelep, majd a női ivarszervében petesejtek képződnek.
- A porzó a mikrospórákat termő levélnek felel meg (mikrospóratartó füzérnek).
- A portokban kialakuló pollenszákók a spóratartó tokok, a bennük keletkező pollenszemek a mikrospórák, a termőlevelek a makrospórákat termelő harasztleveleknek (makrospóratartó füzérnek) felelnek meg.
- A mikrospórákat termő leveleken nagyon sok mikrospóra érik be egyszerre, szél segítségével jut a makroelőtelepre.
- Az előtelepen hímivarszerv alakul ki, amely hímivarsejteket érlel.
- Így a hímivarsejt a víz közvetítő szerepe nélkül, közvetlenül a petesejthez juthatott.
- A makrospóratartó a magkezdeménynek felel meg, a makrospóra pedig a magkezdeményben levő embriózsáksejtnak, amelynek mitotikus osztódásaival alakul ki a nyolcsejtes embriózsák, vagyis a női ivaros nemzedék.
- Továbbfejlődés: a makrospórákat termelő levelekből termőlevél, a mikrospórákat termelő levelekből porzók fejlődnek, így alakul ki a virág.

3/9

Kísérlet – a csírázás hőmérsékleti optimuma

- 3-3 virágcserepbe előzőleg megduzzasztott borsó- vagy babmagokat (5-5 db-ot) ültetünk.
- Az első cserepet 10 °C-nál alacsonyabb, a másodikat 20-30 °C -os, a harmadikat 40-50 °C -os hőmérsékletű helyre tesszük.
- Néhány nap elteltével megvizsgáljuk a magvakat a cserepekben: csak a második cserepben csíráztak ki a magvak, mert ott volt megfelelő a hőmérséklet csírázáshoz.

K 9 Auxinkísérlet

A mohák kétszakaszos egyedfejlődése (nemzedékváltakozás)

- A spóra földre hull, a talajon kis fonalas előtelep lesz.
- Belőle fejlődik ki a mohanövény (ivaros nemzedék).
- Csúcsi részén alakul ki a hímvarszerv a hímvarsejttel és a nőivarszerv a petesejttel.
- A hímvarsejtek vízben úsznak a petesejthez: a megtermékenyítéshez víz szükséges.
- Létrejön a zigóta (2n), rajta kialakul a spóratartó nyél a spóratartó tokkal.
- Benne meiózissal keletkeznek az ivartalan spórák.
- A moháknál váltakozik a spórából fejlődő egyszeres információtartalmú és az ivarsejtek összeolvadása után fejlődő kétszeres információtartalmú szakasz:
  - Az egyszeres információtartalmú szakasz (mohanövényke) felépítése a bonyolultabb, fejlettebb, ebben alapvetően különbözik a hajtásos, szövetes növényektől.
  - A kétszeres információtartalmú szakasz (spóratartó tok) felépítése egyszerűbb.
  - Az egyszeres információtartalmú szakaszban lévő mohanövény kevésbé ellenálló, a mohák valószínűleg emiatt evolúciósan nem fejlődtek tovább.
- Ivartalanul a mohatelep feldarabolódásával is tudnak szaporodni.

A mohák csoportosítása

- Májmoshák: lapos, szalagszerű, több sejtrétegű telep (például a csillagos májmosha).
- Lombosmoshák: mohapárnák (például a háztetőmosha).

A lombosmosha vizsgálata

- A mohanövényen nagyjátóval jól felismerhető a gyökerecske, a száraczka, a levélke, a spóratartó nyél és tok. A gyökerecske rögzít, a száraczka a növény tengelye, a levélke fotoszintetizál, és vizet vesz fel, a spóratartó nyél és tok ivartalanul szaporít.
- Telepes, nincsenek valódi szövetei, csak szövetelemei. Nincs szilárdító- és szállítószövetük, amely testüket megtarthatná, emiatt a méretük korlátozott.

A hajtásos növények törzsfjlődése

- **A növényvilág törzsfjlődését befolyásoló tényezők:**
  - a vízért való verseny,
  - a fényért való verseny,
  - a szárazabb élőhelyeken való elterjedés lehetősége.
- **A vízi élettértől elszakadó, az új, szárazföldi élőhelyeket benépesítő növények:**
  - Nem jutottak korlátlan mennyiségben vízhez.
  - Nem tudták teljes testfelületükön felvenni a vizet.
  - Nem tartotta meg a testüket a víz.
- **Szelekciós előnyt élveztek azok a csoportok,** amelyek sejtjei szövetekké differenciálódtak, a szövetekből pedig szervek alakultak ki:
  - Hatékony a tápanyagfelvételük (bőrszöveti szőrök, gyökér).
  - Gyorsan továbbítják a tápanyagot (szállítószövet, szár).
  - Intenzív a fotoszintézis (táplálékkészítő alapszövet, levél).
  - Hatékony a test megtartása (szilárdító alapszövet).
  - Növekedhet a testméret.
  - A fényért való versengés hatott a szöveti fejlődésükre (szilárdító alapszövet, szállítószövet, táplálékkészítő alapszövet).
- A szövetek sejtjei már csak egyféle vagy csak kevés működést végeztek, viszont azt hatékonyabban.

A harasztok nemzedékváltakozása

- A spóratartókból kihull a haploid spóra (1n).
- A spóra a talajon előtelepet alakít ki (ivaros nemzedék), ennek fonákján található az ivarszervek.
- A hímivarsejtek vízben úszva keresik meg a petesejtet.
- A diploid zigótából (2n) fejlődik ki a harasztnövény (ivartalan nemzedék).
- Kialakulnak a spóratartók, bennük számfelező osztódással a haploid spórák.
- Az egyszeres információtartalmú szakasz a fejletlenebb, a kétszeres információtartalmú szakasz (hajtásos növény) a fejlettebb.
- Az ivaros szakasz a rövidebb, az ivartalan hosszabb, ez lehetőséget ad a további fejlődésre.
- Megfigyelhető az ivaros nemzedék redukciója az ivartalanhoz képest.

A harasztok csoportosítása

- Korpafüvek:
  - Villás elágazású szár, pikkelyszerű spirális levél, spóratartó a hajtás végén (például a kapcsos korpafű).
  - Kihalt típusaik a pikkelyfa, a pecsétfa.
- Zsurlók:
  - Levelük helyett az örvös lágyszár fotoszintetizál (például a mezei zsurló).
  - Testük kovát (SiO₂-t) tartalmaz.
- Páfrányok:
  - A levélfonákon található a spóratartók.
  - Szaporodásukhoz víz kell (például az erdei pajzsika).

A nyitvatermők nemzedékváltakozása

- Az egyszeres információtartalmú ivaros szakasz már nem fejlődik önálló életre képes zöld növényé.
- Az ivaros nemzedék:
  - A magkezdemény megfelel a női jellegű előtelepnek, benne petesejt fejlődik.
  - A virágporszem megfelel a hím jellegű előtelepnek, benne hímivarsejtek alakulnak ki.
  - A zigóta megtermékenyítéssel, ivaros úton képződik.
- Az ivartalan nemzedék:
  - A zigótából fejlődik.
  - Mag állapotban nyugalmi szakasz is van.
  - Gyökére, szárra, levélre, virágra tagolódik.
  - A spóráknak a női virágzatban lévő, magkezdeményt képező, illetve a hím virágzatban lévő, virágporszemet képező haploid sejtek felelnek meg (a haploid spóra meiózissal, ivartalan úton jön létre).

A nyitvatermők csoportosítása

- A magvaspáfrányok kihaltak, ma élők a cikászok.
- Csikófarkfélék (például a csikófark).
- Páfrányfenyők (például a ginkgo: élő kövület).
- Fenyőfélék:
  - araukáriafélék (például a szobafenyő),

- ciprusfélék (például a boróka, a ciprus, a tuja),
- mamutfenyők (3000-4000 évig is élnek, akár 110 méter magasra is megnőnek),
- fenyők (például az erdei-, a fekete-, a luc-, a jegenye-, a vörösfenyő, a cédrus),
- mocsárciprusok,
- tiszafafélék.

3/13

Az állatok testszerveződése

- Többsejtűek
  - Álszövetesek: szivacsok.
  - Valódi szövetesek:
    - Testüreg nélküliek – a csalánozók.
    - Testüregesek – Az ósszájúak lehetnek elsődleges testüregesek (áltestüregesek). Szelvényezetlenek a laposférgek. Az ósszájú másodlagos testüregesek lehetnek szelvényezetlenek, mint a puhatestűek, vagy lehetnek szelvényezetttek, mint a gyűrűsférgek, ízeltlábúak. Az újszájúak másodlagos testüregesek, szelvényezetttek. Idetartoznak a tüskésbőrűek, az előgerinchúrosok, a fejgerinchúrosok, valamint a gerincesek.

A nem újszájú állatok törzsei

- A bélcsíra állapot szájnnyílása a végleges szájrész marad.
- Szövetesek, valódi testüregesek (a mezoderma által határolt üreg).
- Például a gyűrűsférgek, a puhatestűek, az ízeltlábúak.

Az újszájú állatok törzsei

- A bélcsíra állapot ósszája elzáródik, vagy végbélnyílássá alakul.
- A végleges szájnnyílás máshol képződik.
- Például a tüskésbőrűek, az előgerinchúrosok, a fejgerinchúrosok, a gerincesek.

Az állati sejt jellemzői

- Az élővilág legkisebb, önálló életre képes egysége, minden állat sejtjes felépítésű.
- Mérete:
  - Általában mikroszkopikus nagyságú, átlagos mérete 10-100 mikrométer, de az 1,5 cm-t is elérheti.
  - A sejtek nem növekednek a rájuk jellemző méreten túl.
- Alakja:
  - A szövetekbe rendeződött sejtek többé-kevésbé állandó alakkal rendelkeznek.
  - Az állati sejt alakja a rugalmas sejthártya következtében bármilyen lehet, általában sokszögletű.
  - Előfordulnak hosszú nyúlványos sejtek is (például az idegsejt), a fehérvérsejtek alakja nyugalomban gömbölyded, de helyváltoztatás esetén állandóan változik.

Sejtalkotók az állati sejtben

- **Citoplazma:** a sejthártya (plazmamembrán) és a sejtmaghártya közötti része a sejtnek, amely a sejtalkotókat (sejtorganellumokat) tartalmazza.
- **Sejthártya:** elhatárolás, összekötés.
- **Sejtmag:** eukarióta sejtekre jellemző, információt tartalmazó sejtalkotó, a sejtosztódást és a sejtműködést irányítja.

- **Endoplazmatikus hálózat:** kiterjedt hártarendszer, közvetlen kapcsolatban van a sejtmaghártáival – fehérjeszintézis, sejtmaghártya kialakítása.
- **Golgi-készülék:** az endoplazmatikus hálózatból származó fehérjék specializálódása történik itt.
- **Lizoszóma:** a sejten belüli anyaglebontásban van szerepe.
- **Mitokondrium:** energiatermelő sejtalkotó, a citromsavciklus, valamint a terminális oxidáció színhelye.
- **Sejtközpont:** részt vesz a sejtosztódás folyamatában, a kromoszómák mozgását végző magorsófonalak képződésében.
- **Riboszóma:** két alegységből álló sejtalkotó, a felületén transzláció történik, a polipeptidlánc szintézise.
- **Ostor, csilló:** belső szerkezettel rendelkező, mozgást végző plazmanyúlványok.

3/14

A többbrétegű elszarusodó laphám vizsgálata

- Mikroszkópi metszeten emberi bőrt vizsgálunk.
- Jól látható a hám, az irha és a bőralja.
- A hám sejtszomszorososan záródnak, többbrétegűek, a sejtek felfelé vándorolnak, szaruval telítődnek, felül leválnak, nincs sejtközötti állomány, nincsenek erek és idegek benne.
- A sejtekben szaru vagy keratin halmozódik fel, véd a kiszáradástól és a külső hatásoktól.
- A hámszövet véd a kiszáradástól, a baktériumoktól, a mechanikai hatásoktól, a pigmentek révén az UV-sugárzástól.

A csontszövet vizsgálata

- Mikroszkóppal a csontszövet metszetét vizsgáljuk.
- A csontsejtek csillag alakúak.
- A sejtek közötti állomány szilárd, szeretlen (kalcium ion, karbonát ion) és szerves anyagokból áll.
- A sejtek koncentrikusan helyezkednek el a Havers-csatorna körül, amiben az erek futnak.

Az emberi és a békavér összehasonlító vizsgálata

- Vérpreparátumokat vizsgálunk mikroszkóppal.
- Az emberi vérben a vörösvérsejtek korong alakúak, nincs sejtmagjuk.
- A fehérvérsejtekből kevesebbet látunk, ezek gömbölyűek, van sejtmagjuk.
- A vérlemezkék kis méretük miatt nem láthatóak.
- A békavérben a vörösvérsejteknek is van sejtmagja.

A harántcsíkolt izomszövet vizsgálata

- A harántcsíkolt izomszövet preparátumát mikroszkóppal vizsgáljuk.
- Jól láthatóak az izomrostok (sokmagvú sejtek), a sejtmagok (izomrostok felületén).
- Az izomfonál kétféle fénytörésű aktin és miozin részekből áll, ennek következtében látható a haránt csíkolt.

Az idegszövet vizsgálata a gerincvelő keresztmetszetéből

- A gerincvelő keresztmetszetét mikroszkóppal vizsgáljuk.
- Látható a fehérállomány (velőshüvelyes idegrostok), a szürkeállomány (sejttestek), az idegsejt, a dendritek, az axonok.
- A gliasejtek feladata a szigetelés, térkitöltés, anyagszállítás.

Az állati kültakaró

■ Jellemzői

- A testfelszíneket borítja.
- Kapcsolatot teremt a belső szervek és a külvilág között.
- Szerepe van a védelemben, a hőszabályozásban, a légzésben, a kiválasztásban és a mozgásban.
- A külső és a középső csíralemezből fejlődik ki.

■ Típusok

- **Szivacsok:** külső hámjellegű sejtek (mész, kova, szaru) – vázképző sejtek termelik.
- **Csalánozók:** hámozomsejtek, csalánsejtek, érzéksejtek.
- **Férgék** (bőrizomtömlő + kutikula):
  - Laposférgék – csillós hengerhám nyálkatermelő mirigyekkel.
  - Fonálférgék – vastag kutikula.
  - Gyűrűsférgék – vékony kutikula a bőrlégzés miatt, körkörös és hosszanti izomkötegek, nyálkatermelő mirigyek, serték.
- **Puhatestűek:** a köpeny által termelt meszes váz, bőrizomtömlő, simaizomszövet.
- **Ízeltlábúak:**
  - szilárd kitinváz (Nitrogén-tartalmú poliszacharid) + viasz,
  - alatta kitint termelő hámszövet,
  - vedlés – hormonálisan szabályozott, a kitinváz cseréje.
- **Gerincesek** (bőrük szarurétegből, többrétegű laphámból és irhából áll):
  - **Halak** – Többrétegű, el nem szarusodó laphám. A pikkelyek az irha által termelt csontos lemezek, hámszövet borítja őket. Rajtuk növekedési gyűrűk találhatók.
  - **Kételtűek** – Gyengén elszarusodó többrétegű laphám. Vékony szaruréteg sok nyálkát vagy mérgező váladékot termelő miriggyel. Az irhában festéksejtek találhatók.
  - **Hüllők** – Erősen elszarusodó többrétegű laphám. Mirigyeket nem tartalmaz, száraz, pikkelyes. Vedlés.
  - **Madarak** – Gyenge elszarusodás jellemző. A tollazat szaruképződmény, hüllő eredetű. Mirigyek nincsenek, kivéve a farkcsíkmirigy.
  - **Emlősök** – Erősen elszarusodó laphám. Szőrzet. Az irhában faggyú- és verejtékmirigyek, tejmirigy találhatók.

Az állati mozgás

■ Jellemzői

- A mozgás az egyik legjellemzőbb életjelenség.
- Passzív mozgás: a környezet energiájával.
- Aktív mozgás (saját energiával):
  - Belső mozgás (sejten vagy szervezeten belül).
  - Külső mozgás (szervezeten kívül) – helyváltoztató (a térben elfoglalt hely megváltoztatása), helyzetváltoztató (a szervek egymáshoz viszonyított helyzete változik).

■ Helyváltoztató mozgások

- Amőboid mozgás:
  - Állábak segítségével történik.
  - Például egysejtűek, szivacsok vándorsejtjei, egyes fehérvérsejtek.
- Csillós mozgás:
  - Nagyszámú, összerendezetten működő rövid nyúlvánnyal.
  - Például egysejtűek, gerinces légutak és petevezető.

- Ostoros mozgás:
  - Az ostor szerkezete a csillóhoz hasonló.
  - Hosszabb nyúlvány, kevesebb számú.
  - Például egysejtűek, többsejtűek hímivarsejtjei.
- Izommozgás: a magasabb rendű állatoknál.
- **Típusok**
  - **Szivacsok:** helytülők, az aljzathoz tapadnak.
  - **Csalánozók:** hámozomsejtek.
  - **Férgék:**
    - Bőrizomtömlő simaizmokkal.
    - Féregmozgás (perisztaltikus) – a körkörös és hosszanti izomkötegek felváltva húzódnak össze.
    - A testfolyadék hidrosztatikai vázat is alkot.
  - **Puhatestűek:**
    - Külső mészváz.
    - Csigák – nyálkás hasláb.
    - Kagylók – ékalakú lábbal tolják magukat.
    - Fejlábúak – a „tölcsérből” vízkipréseléssel, a „rakétaelv” alapján haladnak, valamint a helyváltoztatásra is alkalmas karok segítségével is.
  - **Ízeltlábúak:**
    - Külső kitinvázhhoz tapadó belső harántcsíkolt izmokkal mozognak.
    - Rovarok – Három pár láb, benne feszítő- és hajlítóizmok vannak. A rovarláb részei a csípő, a tompor, a comb, a lábszár, a lábfej és a kitinkarom. A szárnyak nem végtagok, ektodermális eredetűek, mozgásuk a felső és alsó torlemezhez kapcsolódó harántcsíkolt izmokkal történik.
    - Pókszabásúak – négy pár láb.
    - Rákok – öt pár láb.
  - **Gerincesek:**
    - Porcos vagy csontos szilárd belső váz.
    - Gerincoszlop, bordák, koponya, végtagok.
    - **Halak** – Páros (mellúszó, hasúszó) és páratlan (hát-, farok-, farok alatti) úszók. A páros úszóknak kezdetleges függesztőövük van. Harántcsíkolt izmok. A szálka a kötőszövet elcsontosodása. Az úszóhólyag a lebegést segíti.
    - **Kétéltűek** – Az ötsugaras végtag megjelenése. A mellső végtag függesztőöve izomba ágyazódik, a hátsó a medencecsonttal kapcsolódik a törzshöz. Csökevényes bordák, nincs zárt mellkas.
    - **Hüllők** – Kígyóknál nincs szegycsont, nincs zárt mellkas, lábaik elcsökevényesedtek. Gyíkoknál, teknősöknél és krokodiloknál zárt a mellkas, oldalt állnak a tolólabák.
    - **Madarak** – repülő életmód (tarajos szegycsont, fejlett mellizom, üreges csontok, mellső végtag a szárny, hátsó végtag a láb).
    - **Emlősök** – Az ötsugaras végtagok az életmódnak megfelelően módosultak. A denevér bőrszárnyal repül, a ceteknél a mellső végtag úszókká alakul, a hátsó végtag vízszintes farokúszó lesz. Eltérő lábtípusok.

Az állatok táplálkozása

- **Jellemzői**
  - Az állatok heterotróf táplálkozásúak.
  - Szakaszai:
    - Eltérő módon történő táplálékfelvétel.

- Emésztés – a tápanyagok építőelemekre való bontása enzimek segítségével. Sejten belül és sejten kívül történik.
- Felszívás – a megemésztett tápanyagok a testnedvekbe vagy a vérbe kerülnek, ez a sejtekig szállítja őket.
- Ürítés – az emészthetetlen salakanyagok kiürítése.

■ Típusok

■ Szivacsok:

- Táplálékfelvétel a pórusokon beáramló vízből a galléros-ostoros sejtekkel.
- A vándorsejtek megemésztik, és elszállítják.
- Belső üreg – az úrbél.
- Csak sejten belüli emésztés.

■ Csalánozók:

- Zsákmányszerzés csalánsejtekkel, ragadozók.
- Emésztés kezdete – úrbél emésztőenzimekkel (mirigysejtek), majd sejten belül (emésztősejtek).

■ Laposférgek:

- Egynyílású bélcsatorna: előbél, középbél van, de nincs utóbél és végbélnyílás.
- Táplálékfelvétel – az izmos garattal.
- A salakanyag a szájnyíláson át távozik.
- A középbél béledényrendszert alkot.
- Számos fajuk élősködő.
- Főleg sejten belül emésztenek.

■ Fonálférgek:

- Kétnyílású bélcsatorna, előbél, középbél, utóbél, végbélnyílás.
- Sok közöttük az élősködő.
- Főleg sejten kívül emésztenek.

■ Gyűrűsférgek:

- Sejten kívüli emésztés.
- Tagolt bélcsatorna: szájnyílás, garat, nyelőcső, begy, zúzógyomor, középbél, utóbél, végbélnyílás.
- Táplálékuk lehet – szerves törmelék, vér, de vannak ragadozók is.

■ Puhatestűek:

- Háromszakasos bélcsatorna, emésztőmirigyek – nyálmirigy, középbéli mirigy.
- Csigák – reszelőnyelv (radula), redős állkapocs, nagy nyálmirigy, ragadozók vagy növényevők.
- Kagylók – a táplálékot az áramló vízből szűrik ki, csillós szájvitorlák.
- Fejlábúak – ragadozók.

■ Ízeltlábúak:

- Változatos táplálkozás, háromszakasos bélcsatorna.
- Rovarok – Változatos szájszervek, mint a rágó (pl. bogarak), szűrő-szívó (pl. szúnyogok), nyaló-szívó (pl. méhek), nyaló (pl. legyek) szájszerv. Nyálmirigy van, középbéli mirigy nincs. Növényevők, húsevők, korhadékevők, élősködők.
- Rákok – Nyálmirigy nincs, középbéli mirigy van. Ragadozók, dögevők.
- Pókszabásúak – Csáprágó, méregmirigy, ragadozó életmód. Külső emésztés erős szívógyomorral.

■ Gerincesek:

- Halak** – Háromszakasos bélcsatorna. Nyálmirigy nincs, ránótt fogak. Máj és hasnyálmirigy (nem kompakt szerv). Növényevők, ragadozók, mindenevők. Sok fajuknak kloakája van.

- **Kétéltűek** – Ragadozó életmód. Előbél: nyálmirigyük váladéka nem tartalmaz emésztőenzimet, ránőtt fogak lehetnek, kiölthető ragados nyelv. Középbél: a hasnyálmirigy és a máj váladéka kerül bele. Utó bél: kloakában végződik.
- **Hüllők** – Előbél: ránőtt fogak, méregfogak lehetnek, teknősöknek csak szarukávája van, krokodilnál gyökeresek a fogak. Többségük ragadozó. Középbél: mirigyei a máj és a hasnyálmirigy. Utó bél: kloakában végződik.
- **Madarak** – Előbél: a táplálkozásra utaló csórtípus, fejlett nyelv, begy (a táplálék puhítása), mirigyes gyomor (emésztőnedvvel puhít), zúzógyomor (keratinbélés, vastag simaizomzat). Középbél: emésztés, felszívódás. Utó bél: kloakában végződik.
- **Emlősök** – Rovarevők, növényevők, rágcsálók, ragadozók, mindenevők. Előbél: jellemző fogazattípusok, garat, nyelőcső, gyomor (növényevő kérődzők összetett gyomra: bendő, recésgyomor, leveles gyomor, oltógyomor). Középbél: patkóbél, éhbél, csípőbél. Utó bél: vakbél (növényevőknél hosszú), vastagbél, végbél, végbélnyílás.

Az állatok légzése

■ Jellemzői

- Oxigén felvétele, szén-dioxid leadása.
- **Gázcseré:**
  - Gázok cseréje diffúzióval a légzőszerv és a sejtek között, testfolyadék segítségével.
  - Külső légzés – a légzőszerv és a testfolyadék között.
  - Belső légzés – a testfolyadék és a sejtek között.
- **Légcseré:** a légzőszerv és a külvilág között.
- **Légzőszerv nélküli légzés:** diffúzióval a sejthártyán vagy a testfelületen keresztül.
- **Légzőszervvel légzés:**
  - **Kopoltyú** – A vízi élőlények légzőszerve. Fésűs, fonalas, lemezes kopoltyú a puhatestűeknél, bojtos kopoltyú a rákoknál. Kültakaró-eredetű, például soksertéjű gyűrűsféreg, rákok és a puhatestűek többsége esetében. Előbél eredetű, például a halak lemezes kopoltyúja és a kétéltű lárva kopoltyúja.
  - **Légcsőrendszer** – Légköri légzőszerv. Kültakaró-eredetű. A rovarok kitingyűrűkkel merevített csőrendszere, ami a sejtekig szállítja az oxigént. Nyílásai: a potroh-szelvények két oldalán található. Légzőmozgások: a potroh összehúzódásával.
  - **Tracheatüdő** – a pókok kültakaró eredetű légzőszerve.
  - **Tüdő** – Légköri légzőszerv. Kültakaró-eredetű a csigák köpenyürege. Előbél-eredetű kétéltűek, hüllők, madarak, emlősök esetében.

■ Típusok

- **Szivacsok, csalánozók, férgek:** légzőszerv nélkül, diffúz módon.
- **Soksertéjű gyűrűsféreg:** kopoltyú.
- **Puhatestűek:**
  - Kagylók – hámeredetű kopoltyú.
  - Csigák – vízi – hámeredetű kopoltyú, szárazföldi – a köpenyüreg a „csigatüdő”.
  - Fejlábúak – hámeredetű kopoltyú.
- **Ízeltlábúak:**
  - Rákok – hámeredetű kopoltyú a járólábak tövén.
  - Rovarok – trachearendszer, a belégzés passzív, a kilégzés aktív izommunkával.
  - Pókszabásúak – tracheatüdő, lemezes tüdő.
- **Gerincesek:**
  - **Halak** – Előbél-eredetű kopoltyú. Porcos halaknál nincs kopoltyúfedő, folyamatosan úszniuk kell. Csontos halak: belégzés-kilégzés a kopoltyúfedő mozgásával.

- **Kétéltűek** – Lárvakorban kopoltyú, kifejetten tüdő és bőrlégzés. Nincs rekeszizom és mellkas, rövid légcső, zsákszerű, kis felületű tüdő. Nyelik a levegőt.
- **Hüllők** – Előbél-eredetű, tagolt tüdő. Már nagyobb a tüdő felülete, mivel kamrára tagolt. Az erősen elszarusodott bőr miatt nincs bőrlégzés. Zárt a mellkas, rekeszizom még nincs, szívlégzés. Kígyóknál nincs zárt mellkas, levegőraktározó légzsákok.
- **Madarak** – Előbél-eredetű fejlett tüdő, nagy a fajlagos felülete. Légzőfelszín: lég-hajszálcsövek (légkapillárisok), nagy méretű légzőfelszín. Felső és alsó gégefő a légcsőnél. A tüdőhöz öt pár légzsák csatlakozik, emiatt kettős a gázcseré. Rekeszizom nincs, a légzésben a bordaközi izmok, hasizmok, repülőizmok vesznek részt.
- **Emlősök** – Előbél-eredetű tagolt tüdő. A légzőfelületen léghólyagok, az összfelület már nagy méretű. Orrüreg, garat, gégefedő, gégefő, légcső, hörgők, hörgőcskék, szőlőfürtszerű léghólyagok. A légzésben a bordaközi izmok és a rekeszizom vesz részt. A belégzés aktív, a kilégzés passzív folyamat.

Az állatok anyagszállító szervrendszere

■ **Jellemzői**

- A sejtekig szállítja a lebontott tápanyagokat és az oxigént.
- Eljuttatja a felesleges anyagokat az eltávolítás helyére.
- Biztosítja a belső környezet állandóságát.
- Szerepe van a védekezésben, a hormonszállításban, a hőszabályozásban.
- **Nyílt keringési rendszer:** a végein nyitott csőrendszer, amelyben vérnyirok (hemolimfa) kering.
- **Zárt keringési rendszer:**
  - Önmagába visszatérő csőrendszer.
  - Benne vér kering.
  - Az erek falán átszűrődő plazmát a nyirokerek gyűjtik össze.
- **Artéria** (verőér): a szívből kilépő ér.
- **Véna** (gyűjtőér): a szív felé futó ér.

■ **Típusok**

- **Szivacsok:** állabakkal mozgó vándorsejtekkel történik az anyagszállítás.
- **Csalánozók:** az áramló víz szállítja az anyagokat.
- **Férgék:**
  - Laposférgék – a béledényrendszer szállítja a tápanyagokat.
  - Hengeresférgék – a testüregfolyadék szállít.
  - Gyűrűsférgék – Zárt keringési rendszer, háti és hasi főér, keresztirányú haránterekkel. A feji vég harántereinek összehúzódása mozgatja a vért, amely vöröses színű, a vérplazmában oldott a hemoglobin.
- **Puhatestűek:**
  - Nyílt keringési rendszer.
  - Szív – egy vagy két pitvar, egy kamra.
  - A szívből a feji, a lábi, a zsigeri artéria szállítja a testfolyadékot a szervekhez.
  - A vénás öblök juttatják vissza a légzőszervbe a testfolyadékot.
  - A csigák vére kékes színű a réztartalmú, oxigént szállító hemocianintól.
- **Ízeltlábúak:**
  - Nyílt keringési rendszer.
  - Rovarok – A testnedv nem szállít légzési gázokat, csak a trachearendszer. A szív csőszerű, a potroh hátoldalán, legyezőizmokkal. Testfolyadékuk sárgás színű.
  - Rákok – A szív a fejtor hátoldalán van. A vénás öböl pedig a hasoldalán. Az oxigént a vérben lévő kékes színű hemocianin szállítja.

- **Gerincesek:**
  - **Halak** – Egy vérkör. Szív: egy pitvar, egy kamra. A szervekből a vér először a véna tágulatába, a vénás öbölbe kerül. A szíven CO₂-ban dús vénás vér halad keresztül, ahonnan a kopoltyúba jut. A vörös véresejteknek van sejtmagjuk.
  - **Kételtűek** – Két vérkör. Szív: két pitvar, egy kamra. A kamrában a kétféle vér keveredik. A vörös véresejteknek van sejtmagjuk.
  - **Hüllők** – Két vérkör. Szív: két pitvar, két kamra, a kamrák közötti válaszfal nem mindenütt tökéletes, legfejlettebb a krokodilnál. A vörös véresejteknek van sejtmagjuk.
  - **Madarak** – Két vérkör. Szív: két pitvar, két kamra, a kamrák közötti válaszfal teljesen zárt. A vörös véresejteknek van sejtmagjuk.
  - **Emlősök** – Két vérkör. Szív: két pitvar, két kamra, a kamrák között teljes a válaszfal. A vörösvéresejtek magnélküliek.

Az állati kiválasztás

■ Jellemzői

- Feladata:
  - A sejanyagcserében keletkező bomlástermékek eltávolítása, ozmoreguláció, valamint méregtelenítés.
  - Fontos szerepe van a homeosztázis fenntartásában.
- A kiválasztás folyamata:
  - Szűrés – passzív, szűrlet képződik.
  - Visszaszívás – aktív vagy passzív.
  - Aktív kiválasztás.
  - Ürítés – vizelet.

■ Típusok

- **Szivacsok:** diffúz kiválasztás az egész testfelületen.
- **Csalánozók:** diffúz kiválasztás az egész testfelületen.
- **Férgék:**
  - Laposférgék – Elővesécske (protonefrídium), a test két oldalán haladó csőrendszer. A szűrletet a lángzósejt csillói hajtják a gyűjtőcsatornába.
  - Fonálférgék – elővesécske, a testfalon és a bélcső falán keresztül történik.
  - Gyűrűsférgék – Vesécske (metanefrídium). Szelvényenként két darab van belőle. A csillós tölcsér veszi fel a testfolyadékot, a csillós vezeték átlép a következő szelvénybe, majd a kanyarulat csatornába, innen pedig a gyűjtőhólyagba jut a bomlástermék, és a hasoldali nyílásokon át távozik.
- **Puhatestűek:**
  - Módosult vesécske.
  - Általában a szívburok üregébe történik a szűrés, a szív falán keresztül.
  - Csillós tölcsér, húgyvezető csatorna, a kivezető nyílás a köpenyüregbe nyílik.
- **Ízeltlábúak:**
  - Rákok – módosult vesécske (csápmirigy, zöldmirigy).
  - Rovarok – Malpighi-edények: a testüreg felé zárt, izmos falú, cső alakú képződmények, a középbél és az utóbél határán nyílnak a tápcsatornába.
  - Pókszabásúak – módosult vesécske vagy Malpighi-edények.
- **Gerincesek:**
  - **Halak** – Egyszerűbb halakban (körszájúak) **elővese:** hajszalérgomolyag és csillós tölcsér, szelvényes elrendeződés. Fejlettebb halakban, **kételtűekben ősvese:** a hajszalérgomolyagot kettős falú tok veszi körül, szelvényes felépítésű. A hajszalérgomolyag és kettős falú Bowman-tok alkotja a Malpighi-testecskét. A tok

elvezető csatornában folytatódik (kiválasztás, visszaszívás). A Malpighi-testecske és a csatornarendszer a nefron. A vizelet a kloakán keresztül távozik.

- **Hüllők, madarak, emlősök** – Az utóvese nem szelvényes felépítésű. Hüllőknél, madaraknál lebenyes, az emlősöknél sima felszínű. Működési egységei a nefronok.

Az állatok életműködéseinek szabályozása

■ **Jellemzői**

- Válaszadás a külső és belső ingerekre.
- Az életfolyamatok szabályozása:
  - idegi szabályozás (gyors, de nem tartós hatás),
  - hormonális szabályozás (lassú, tartós hatás).

■ **Idegi szabályozás**

- **Szivacsok:** a sejtek egyenként reagálnak.
- **Csalánozók – diffúz idegrendszer:**
  - Egyenletesen elhelyezkedő idegsejtek hálózata. Nincs központ.
  - Főleg a mozgási folyamatokat szabályozza.
- **Férgesek – dúcidegrendszer:**
  - **Laposférgesek** – a feji végen páros agydúc, a dúcokból hosszanti idegkötegek lépnek ki. Reflexívek megjelenése.
  - **Fonálférgesek** – a feji végen garatideggyűrű, hátrafelé hosszanti idegrostok vannak.
  - **Gyűrűsférgesek** – Központosult, szelvényezett dúcidegrendszer a **hasdúclánc**. Agydúc található a feji végen. A garatideggyűrűt a garat alatti és a garat feletti dúcok alkotják. A hasdúclánc dúcai szelvényenként párosak. Az idegkötegekben nincs idegsejt, hosszanti (connectivum) és haránt- (comissura) kötegek.
- **Puhatestűek:**
  - Dúcidegrendszer, öt dúcpárral – agydúc, lábdúc, köpenydúc, fali dúc, zsigeri dúcok.
  - Feltételes reflexek, ösztönök.
- **Ízeltlábúak:**
  - Hasdúclánc.
  - Agydúcuk három dúcból nőtt össze.
  - A hasdúclánc központosulásai a szelvények dúcainak összeolvadásából jöttek létre.
- **Előgerinchúrosok:** a lárvákon megjelenik a velőcső.
- **Fejgerinchúrosok:** egész életükben megmarad a velőcső, megjelenik az agyhólyag.
- **Gerincesek – csőidegrendszer:**
  - Halak – fejlett kisagy, oka a térbeli mozgás.
  - Kétéltűek – gyengén fejlett kisagy.
  - Hüllők – gyengén fejlett kisagy, a nagyagyvelő mérete jelentős.
  - Madarak – fejlett kisagy, nagyagy.
  - Emlősök – nagyon fejlett a nagyagy, bonyolult idegi működések.
- **Hormonális szabályozás**
  - **Csalánozók:** a szórtan álló neuroszekréciós sejtek főleg a regenerálódást szabályozó hormonokat termelik.
  - **Férgesek, puhatestűek:** az agydúc hormontermelő neuronjai a vedlést, regenerációt, ivari működéseket szabályozzák.
  - **Ízeltlábúak:**
    - Hormonok szabályozzák az egyedfejlődést és a vedlést.
    - Vedlési hormonok – Juvenilis hormon (a lárváállapot kialakítója). Ekdizon (a vedlést, bábozódást szabályozza).
  - **Gerincesek:** belső elválasztású mirigyek, sokféle hormon.

Az állatok érzékelése

■ Jellemzők

- Receptorsejtek: a külvilág és a szervezet ingereinek felfogására szolgáló speciális idegsejtek.
- Egyesével állnak, segédszervekkel bírnak, vagy érzékszervekbe tömörülnek.
- Specializáltak: az adekvát (nekik megfelelő) ingereket veszik fel.
- A receptorban az inger ingerületté alakul, ami az idegi központban érzet lesz.
- A receptorok lehetnek:
  - exteroceptorok (a külvilág ingereinek felfogására),
  - interoceptorok (a belső eredetű ingerek felfogására).

■ Mechanikai érzékelés

- Tapintás, áramlásérezékelés:
  - érzéksejtek a csalánozóknak, érzékszervek a férgekben,
  - tapintósejtek a madarakban, emlősökben,
  - áramlásérző szervek a halakban.
- Helyzetérezékelés:
  - a testfelszín közelében (például a férgek, az ízeltlábúak),
  - a belső fülben (például a gerincesek).
- Hallás:
  - hallószervek a lábszáron (például a tücsök, a szöcske),
  - hallószervek a potrohon (például a sáska, a kabóca),
  - fül a gerinceseknél.

■ Hőérezékelés:

- A változó testhőmérsékletű állatoknál a receptorok szórta a testfelszínen és a test belsejében helyezkednek el.
- A gerincesekben idegvégtestek találhatóak a bőrben.

■ Kémiai érzékelés

- Vegyi érzékszervek:
  - A gerinctelenekben nincs külön szaglász és ízérezékelés.
  - Például férgek kémiai érzékszervei a feji végen, a csigáknál a rövidebb tapogatókon, ízeltlábúknál a tapogatókon.
- Szaglászervek: például rovaroknál a csápokon, halaknál az orrüregben lévő szaglógödör, szárazföldi gerinceseknél az orr szaglóhámja.
- Ízlelőszervek: például a rovarok szájszervein, halaknál a szájüregben, emlősöknél pedig a nyelven.

■ Fényérezékelés

- Szivacsok, csalánozók, férgek: fényérzékeny sejtek.
- Laposférgek: kehelyszem, a fény irányát érzékeli.
- Gyűrűsférgek: érzéksejtek a fény érzékelésére.
- Puhatestűek: csésszem vagy gödörszem.
- Ízeltlábúak:
  - Pókoknál pontszem (fényérezékelésre alkalmas).
  - Rovarokban összetett szem – kitenlencse, kristálykúp, receptorsejtek, valamint festéksejtek alkotják.
- Gerincesek:
  - Hólyagszem.
  - Halak – mozgatható, domborítható szemlencse, nincs sugárizom.
  - Kétéltűek – mozgatható, domborítható szemlencse.
  - Hüllők, madarak, emlősök – fejlett látás az előre tekintő szemekkel rendelkezőknél.

Az állatok szaporodása

■ Jellemzők

- A szaporodás az élet folytonosságát szolgálja.
- Az állatok önmagukhoz hasonló utódokat hoznak létre.
- **Ivartalan szaporodás:**
  - Egy szülő kell hozzá.
  - Genetikailag nem változatos.
  - Az állatvilágban ritka (bimbózás, gyöngysarjképzés, leváló teleprészek).
- **Ivaros szaporodás:**
  - Két szülő kell hozzá.
  - Evolúciós szempontból előnyös.
  - Ivarsejtek egyesülésével történik.
- **Ivarsejtek:** heterogaméták (alakilag eltérők), izogaméták (alakilag azonosak).
- **Hímnős:** az állatban hímvivarszervek és női ivarszervek is megtalálhatók, de önmagát nem tudja megtermékenyíteni.
- **Váltivarú:** csak egyféle ivarszerv van, hím vagy nőtény.
- **Ivari kétalakúság:** a hímek és nőtények eltérő megjelenésűek.
- **Megtermékenyítés:**
  - Külső – az anyaállat testén kívül történik (például ikra a halaknál).
  - Belső – a petesejtek az anyaállat testében termékenyülnek meg.

■ Típusok

- **Szivacsok:**
  - Hímnősök, az ivarsejt a test bármely részén keletkezhet, ivarmirigyük nincs.
  - Megtermékenyítés a víz által szállított hímvarsejtekkel.
  - Ivartalanul – gyöngysarjképzéssel szaporodnak.
- **Csalánozók:**
  - Hímnősök, nemzedékváltakozás jellemző.
  - Ivartalanul sarjadzással, bimbózással szaporodnak.
- **Laposférgek:** hímnősök.
- **Fonálférgek:** váltivarúak, ivari kétalakúság jellemző.
- **Gyűrűsférgek:**
  - A soksertéjűek váltivarúak, a kevésertéjűek hímnősök.
  - Földigiliszta – a hímvarsejtek a petesejtnél korábban érnek, a kölcsönös megtermékenyítéskor a másik állat ondótartályába kerülnek.
  - A nyereg mirigyhámsejtjei váladékot termelnek, ami a levegőn megszilárdul.
  - Ezt a tokot az állat az ivarnyíláshoz tolja, behullanak az érett petesejtek, majd odébb csúszva a párzótárs hímvarsejtjei is.
  - A megtermékenyítés a tokban történik, amiből az állat kicsúszik, a tok végei bezáródnak, ebben fejlődnek az utódok.
- **Puhatestűek:**
  - Váltivarúak vagy hímnősök.
  - Éti csiga – a hímvarsejtek a másik egyed ondótartályába kerülnek, ekkor indul meg a peteérés.
  - A petesejteket a megtermékenyítési kamrában termékenyítik meg az ondótartályból ideúszott hímvarsejtek.
  - A zigóták körül meszes héj termelődik, ezeket a talaj üregeibe helyezik.
- **Ízeltlábúak:**
  - Váltivarúak.
  - Jól látható az ivari kétalakúság.

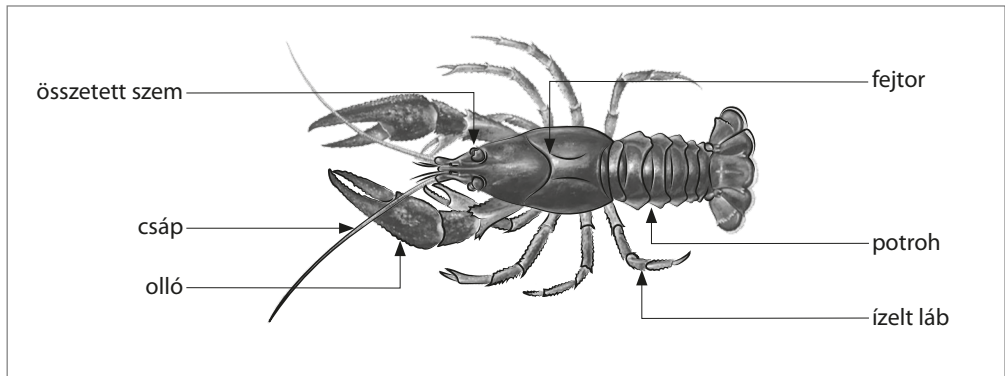
- Szűznemzés: a méhek, a borsáskák, valamint a lepkék ivartalan szaporodási módja, amely során a petesejtből megtermékenyítés nélkül fejlődik ki az általában női egyed.
- **Gerincesek – Váltivarúak:**
  - **Halak** – Ivarszervek a hasoldalon. A nőtény nagyszámú petét rak le, a megtermékenyítés külső.
  - **Kétéltűek** – Vízben szaporodnak, petéikkel, amelyeket burok vesz körül. Külső megtermékenyítés jellemző, a farkos kétéltűek belső megtermékenyítésűek.
  - **Hüllők** – A megtermékenyítés az anyaállat testében történik. Pergamenhéjú tojással szaporodik például a gyík, a kígyó és a teknős. Meszes héjú tojás jellemző például a krokodilra.
  - **Madarak** – Belső megtermékenyítés. Meszes héjú tojással szaporodnak. Ivari kétalakúság jellemző.
  - **Emlősök** – Belső megtermékenyítésűek. Kloakások: tojásokat raknak (például a kacsacsőrű emlős). Erszényesek: elevenszülők, a kicsinyek az anya bőrredőjében fejlődnek. Méhlepényesek: méhen belüli fejlődés.

Az állatok egyedfejlődése

- **Jellemzők**
  - Az egyedfejlődés az állat egyedi élete, ami a megtermékenyítéstől a halálig tart.
  - A többsejtűek egyedfejlődése:
    - Embriónális fejlődés – A megtermékenyítéstől a világrajövetelig tart. A megtermékenyített petesejt a zigóta, ami osztódni kezd. Szedercsíra, hólyagcsíra, majd bélcsíra állapotba kerül.
    - Posztembrionális fejlődés – A közvetlen fejlődésűeknél az egyedek hasonlítanak szüleikre, testük méretei nőnek (például az ízeltlábúak esetében a kifejlés). Közvetett fejlődés: több szakaszban történik. Például átváltozás (szitakötő), teljes átalakulás (rovarok).
- **Típusok**
  - **Szivacsok:** a lárva szabadon úszik, majd megtelepszik, és kialakítja a testet.
  - **Csalánozók – nemzedékváltakozás:**
    - a polipalak sarjadzással,
    - a medúzaalak ivarosán szaporodik.
  - **Férgesek:** közvetlen fejlődés vagy átalakulás.
  - **Puhatestűek:**
    - a tengeriek átalakulással,
    - a szárazföldiek és az édesvíziek közvetlenül fejlődnek.
  - **Ízeltlábúak:**
    - Kifejlés – a lárva kis méretű, bábállapot nélkül főleg méretében növekszik (például a sáskák, a szöcskék, a pókszabásúak).
    - Átváltozás – a petét a vízbe teszi a nőtény, a lárva vízi állat (fogóálarc, kopoltyú), bábállapot nincs, kifejletten élete nagy részét a levegőben tölti (például a szitakötő).
    - Teljes átalakulás – pete, lárva, báb, kifejlett rovar.
  - **Gerincesek:**
    - **Halak** – közvetlen fejlődés.
    - **Kétéltűek** – átváltozással fejlődnek. Pete, lárva (ebihal, farokúszóval, kopoltyúval), kifejlett állat (megjelenik a hátsó, majd az első láb, a kopoltyú és a farokúszó eltűnik, kifejletten tüdővel lélegzik).
    - **Hüllők, madarak, emlősök** – közvetlen fejlődésűek.

K 10 Folyami rák

3/16

Tüskésbőrűek

- Újszájúak.
- Zsemle alakú testüket tüskék borítják, rajta hasoldal és hátoldal különböztethető meg.
- Mezodermális eredetű meszes vázuk van.
- Kívül sugaras, belül kétoldalian szimmetrikusak – ez az alsugaras szimmetria.
- Vízedényrendszer:
  - Csak a tüskésbőrűekre jellemző mozgási szervrendszer.
  - Sugárcsatornák ambulakrális lábacsákkal.
- Az elő-, közép- és utóbélre tagolódó bélcsatorna a hátoldalon végbélnyílásban végződik.
- Keringési rendszerük nyílt.
- A kiválasztást a testüregrendszerek hámja végzi.
- Váltivarú állatok, a megtermékenyítés külső. Például a tengeri csillagok, a tengeri sünök, a tengeri uborkák, a tengeri liliumok, a kígyókarú tengeri csillagok.

Előgerinchúrosok

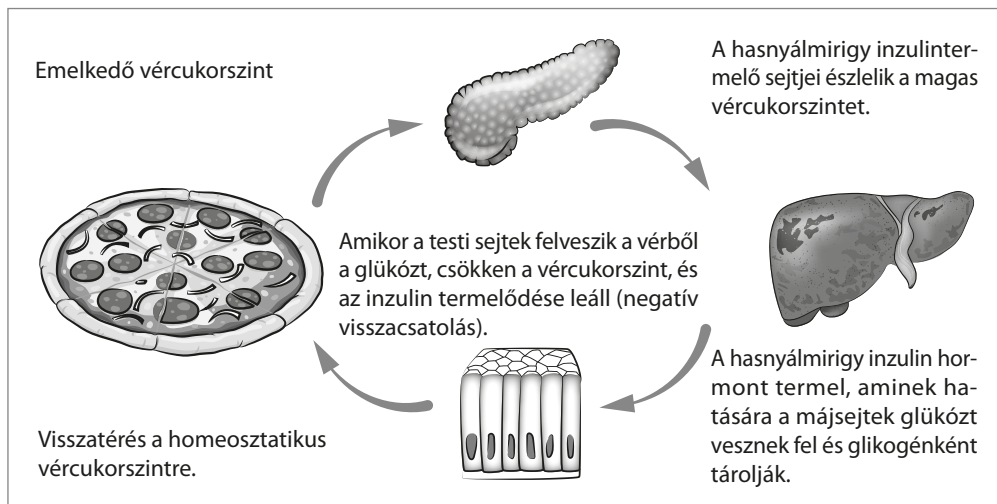
- Az ősi úszószegélyes férgek törzsfejlődési vonalán haladtak tovább.
- Lárva korokban a farki részen kialakul a gerinchúr, a gerincoszlop őse – a többségnél később már nincs meg.
- Farkatlan zsákállatoknál a gerinchúr nem marad meg egész életükben.
- Kopolyúbéllel lélegeznek.
- Idegrendszerük központi része a kezdetleges csőidegrendszer.
- A kifejlett állatok zsákszerűek, testüket szénhidrátokból álló (tunicin), áttetsző, színes, cellulóztartalmú képződmény borítja.
- Tengerekben élnek. Például a vörös zsákállat, a tengeri makkféreg.

Fejgerinchúrosok

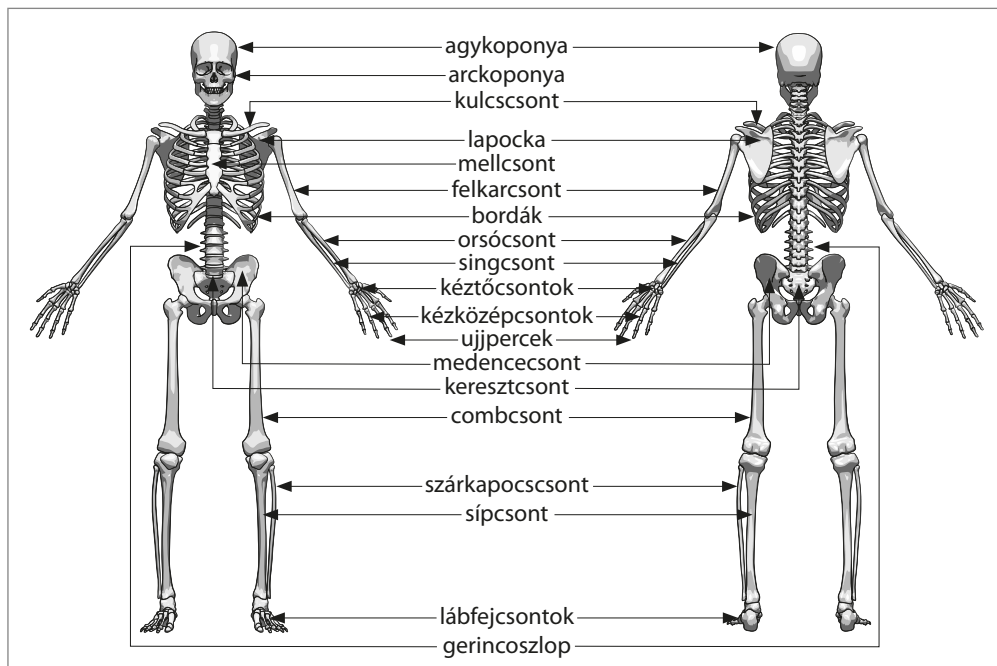
- Kialakulásuk az ősi előgerinchúrosokból vezethető le.
- Tengerekben élnek, halszerűek, lándzsa alakúak.
- Kültakarójuk egyrétegű hám.
- Mozgásszervük az úszószegély.
- Koponyátlanok, fejük nem alakult ki, végtagjaik nincsenek.
- Gerinchúrjuk az egész testen végighúzóódik, egész életükben megmarad.

- Bélcsatornájuk elülső része kopolyúbéllé alakult.
- Keringési rendszere zárt, szívük nincs, a vért egy izmos érszakasz keringeti.
- Kiválasztó szerve a szelvényezett páros elővese.
- Idegrendszerének központi része a csőidegrendszer, ennek feji vége kezdetleges agyvelőnek tekinthető.
- Váltivarú állatok. Például a lándzsahal.

K 11 Negatív visszacsatolás

K 12 Emberi csontváz

4/1

Kísérlet – a csont kémiai összetételének vizsgálata

- Helyezzünk kiszáritott csirkecsontot egy fémlemezre, majd izzítsuk ki gázlángon! A ki-fehéredett, lehűlt csontra üssünk rá kalapáccsal, figyeljük meg a hatást!
- Helyezzünk egy másik megtisztított csirkecsontot 10%-os ecetbe! Fedjük le az edényt, és hagyjuk állni a csontot néhány napig a savban! A kísérlet végén mossuk le a csontot csap alatt vízzel! Próbáljuk összehajtani a csontot!

4/2

Csontosodás

- A csontszövet fejlődése a második embrionális hónapban indul.
- Primer csontosodás:
  - Az erek mentén a csontképző sejtekből csontosodási pontok jönnek létre, majd az érűs kötőszövet ezeken a területeken elcsontosodik (ilyenek a koponyatető csontjai, a kulcscsont).
  - Az embrionális kötőszövet közvetlenül alakul át csontszövetté.
- Szekunder csontosodás:
  - A képződő csontot megelőzően porcszövet van jelen.
  - A porcszövetből képződnek a hosszú csöves csontok.
  - A hossznövekedést a növekedési porckorongok biztosítják, ha a porclemez elcsontosodik, akkor a csontok hossznövekedése befejeződik.
- A csontszerkezet kialakításában fontos szerepet játszik a csontképző és csontfaló sejtek összehangolt működése.
- Csonttöréskor a csontképző sejtek csontheget képeznek.

A férfi és a női csontrendszer különbsége

- Férfi:
  - Négyszögletesebb szemüreg, előreugró állcsúcs, nagyobb agykoponya, erős állkapocs.
  - Szélesebb váll, keskenyebb csípő, a kiszélesedő csípőcsont függőlegesebb, erős csontozat és izomzat.
- Női:
  - Kisebb arckoponya, agykoponya és állkapocs, kerekesebb szemüreg, lekerekített állcsúcs.
  - Lekerekített testforma, keskenyebb váll, szélesebb csípő, szélesebb medence, kismedence felülnézetben O alakú (magzat kihordása), gyengébb csontozat és izomzat.

4/3

Az izom saját energiatároló és oxigéntároló molekuláinak szerepe

- Az ember izmait vegyesen vörös és fehér izmok építik fel.
- **Vörös izmok:**
  - Sok bennük a mitokondrium.
  - Aerob lebontás, lassú, tartós működés, elsősorban lipideket bontanak.
- **Fehér izmok:**
  - Mitokondriumban szegények.
  - Anaerob lebontás, gyors működés, gyors fáradás.
  - Glikogén raktározódik bennük, amelyből szőlőcukor, piroszőlősav, majd oxigén hiányában tejsav képződik.

- A felszaporodó tejsav miatt csökken a pH, ez gátolja az izomműködést, izomlázat okoz.
- A folyamatos izommunkához állandó ATP-utánpótlásra van szükség.
- Az izmok a működésükhöz szükséges ATP-t kreatin-foszfát formájában tárolják.
- Az izmok a májhoz hasonlóan **glikogént** raktároznak, energiaszükségletüket a glikogénből nyert szőlőcukor lebontásából fedezik.
- Az izmok saját oxigéntárolója a vörös színű **mioglobinn**, ami jobb oxigénmegkötő képességű a hemoglobinnál.

A Ca²⁺-ion és az ATP szerepe

- Az izomrostok sejtplazmáját szabályos rendben fehérje fonalak töltik ki: aktin és miozin.
- Az aktin- és miozinszálak körül kalciumionokban gazdag endoplazmatikus retikulum (ER) található.
- A vékony aktinszálak az endoplazmatikus retikulum membránjához kötődnek, a vastagabb miozinefejek az aktinhoz kapcsolódnak.
- Összehúzódkor kalciumionok jelenlétében a miozinefejek ATP-t hidrolizálnak, térszerkezetük megváltozik, így az ER-hez közelebb eső részen kötődnek az aktinhoz.
- Az aktinszálak tovább csúsznak a miozinson, így az izomrost megrövidül.
- A kalciumionok jelenlétében érvényesül a miozin ATP hidrolizáló hatása.
- A kalcium az izmok összehúzódasáért, a magnézium pedig ezek ellazulásáért felel.

A vázizomrost összehúzódasása

- Az izomrostok aktin- és miozinszálak kötegeiből épülnek fel.
- A vékonyabb aktin és a vastagabb miozin rendezett lefutású, szabályos, mikroszkópban harántcsíkoltnak látszik.
- **Nyugalmi állapotban** a két fehérje nem kapcsolódik egymáshoz, a miozinefejekhez Mg²⁺-ion jelenlétében ATP kötődik.
- Ha az **akciós potenciál** eljut a tubulusokig:
  - Ca²⁺-ionok lépnek ki, amelyek hatására a troponin-, tropomiozin-komplex elmozdul az aktinszálon.
  - A kötőhelyek szabadabbá válnak, kötések hoznak létre a miozinefejekkel.
  - A Ca²⁺-ionok jelenlétében érvényesül a miozin ATP-bontó hatása, energia szabadul fel.
  - A miozinefejek csuklószerűen behajlanak, az aktinszálakat egy kötőhellyel beljebb csúsztatják, az ADP eltávozik.
  - A miozinefejekhez új ATP-molekula kötődik, a kötések feloldódnak az aktin és a miozin között.
  - Majd újabb impulzus érkezik, a fázisok megismétlődnek.
- Az ATP bontás – kapcsolódás során a miozinmolekula ugyanazon kötési helye mindig újabb aktinkötési hellyel lép kapcsolatba, a két molekula összezsúszik.

Az izmok működése

- Az izom „mozdulatlan” vége az eredés, a „mozgatható” pedig a tapadás. Az izmok működésekor a csontok emelőként funkcionálnak.
- Minél több izomrost található egy izomban, annál nagyobb erőt képes kifejteni.

4/4

A mozgási szervrendszer egészségvédelme

- **Törés:**
  - A csont folytonossága megszakad.

- Lehet nyílt és zárt; részleges, teljes, szilánkos.
- Elsősegély – mozdítás nélküli rögzítés (pólya, háromszögre hajlítható kendő, bot, fadarab), orvosi beavatkozás szükséges.
- **Rándulás:**
  - Az ízesülő csontvégek eltávolodnak egymástól, de az ízületi szalag, tok, a rugalmas izmok visszarántják a helyére a csontokat.
  - Gyógyulás – pihentetés, borogatás.
- **Ficam:**
  - Az ízesülő csontvégek eltávolodnak egymástól.
  - Megsérülnek a szalagok és az ízületi tok, az ízület nem nyeri vissza eredeti helyzetét.
  - Orvosi beavatkozás kell.
- **Izomláz:**
  - Az erősen igénybe vett izmoknál jelentkező izomfájdalom, amely a megterhelést követően órákkal később jelentkezik, és napokig tarthat.
  - Intenzíven működő izmokban, amikor a keringési rendszer már nem biztosít elegendő oxigént a lebontáshoz, tejsavas erjedés következik be. A tejsav később a vérkeringéssel a májba kerül, ahol eloxidálódik, vagy glükóz képződik belőle. A könnyű mozgás fokozza az izom vérkeringését, ami segít eltávolítani a tejsavat az izomból.
  - Újabb elmélet szerint az izomlázat nem a vázizmokban felhalmozódó tejsav okozza, hanem az izmokban kialakuló mikroszkopikus szakadások, amelyek helyén gyulladás alakul ki.
- **Reumás ízületi gyulladás:**
  - Az ízületeken piros, meleg duzzanat látszik, fájdalommal, magas lázzal jár.
  - Orvoshoz kell fordulni.
- **Sérv:** Erőlködés hatására az izomzat és a kötőszövet meggyengül, ennek következtében a belső szervek kitüremkednek.
- **Bokasüllyedés (lúdtalp):**
  - A lábboltozat lesüllyedése.
  - A járás rugalmasságát csökkenti, lábszár-, csípő-, derékfájást okozhat.
  - Megelőzés – torna, megfelelő sarokmagasságú cipő.
  - Kezelése – gyógytorna, lúdtalpbetét.
- **Gerincferdülés:**
  - A gerincoszlop oldalirányú elhajlása.
  - Megelőzés – gerinc arányos terhelése, egészséges testtartás.
  - Kezelése – gyógytorna, úszás.
- **Porckorongsérv:**
  - A csigolyák között porckorong kiboltozódik, elmozdul.
  - Nyomja a gerincvelőt és az idegeket.
  - Kezelése – pihenés, súlyfürdő, műtét.
- **Csípőficam:**
  - A combcsont ízületi vége nem a helyén rögzül.
  - Leánysecsemőkön gyakoribb.
  - Korrigálás: még felállás előtt a helyén rögzíteni kell a combcsont fejét.
- **Köszvény:** a húgysav nem ürül ki a szervezetből, felhalmozódik az ízületekben.
- **Gerincsérülés:**
  - Tünetei – nyak vagy hátfájás, zibbadó végtagok, esetleg mozgásképtelenség, vizelet és széklet nem akaratlagos ürítése.
  - Ellátás – a sérültet a talált helyzetben rögzíteni kell, nem szabad mozgatni, mentőt kell hívni.

- **Arcüreggyulladás:** Az arcüreg nyálkahártyával bélelt, kapcsolódik az orrüreggel, a leggyakrabban megbetegedő melléküreg, gyulladása megelőzhető – nátha esetén sok folyadék bevitelével, párás levegővel, gőzöléssel, helyes orrfújással, orrcseppekkel.
- **Protézis beültetése:**
  - Ha egy porc felszíne, egy nagy ízület olyan mértékben károsodott, hogy a mozgás jelentős fájdalommal jár, az orvosok általában protézis beültetése mellett döntenek.
  - Ebből leggyakoribb a csípő-, térd-, vállprotézis beültetése.

A mozgás hatása a szervezetre

- **Rendszeres sport, testmozgás:**
  - Erősödnek a vázizmok, szívizmok, légzőizmok.
  - Jobb lesz a testtartás.
  - Megőrizhető az ideális testsúly.
  - Csökken a vérzsírszint.
- **Bemelegítés:**
  - A szervezet felkészül a nagy igénybevételre.
  - Javul az izmok vérellátása, jobb az oxigén ellátottságuk.
  - Hiánya húzóást, szakadást, sérülést okozhat.
- **Edzés:**
  - Erőnléti edzés – növeli az izomtömegeket.
  - Állóképességet fokozó edzés.
  - Ügyességi edzés.
- **Táplálék kiegészítők:**
  - Fogyasztó- és energianövelő anyagok – veszélyes mellékhatásaik miatt (például pulzusszám- és vérnyomás-növekedés) nem előnyös használni.
  - Teljesítmény fokozók, doppingerek – rövid távon fokozzák a teljesítményt, de hosszú távon károsak.
  - Fehérjekoncentrátumok – a fokozott fehérjebevitel igénye miatt.

4/5

Vitaminok

- Járulékos tápanyagok, szerves vegyületek.
- Nélkülözhetetlenek a szervezet enzimeinek zavartalan működéséhez.
- Kis mennyiségben szükségesek, a szervezet általában nem tudja előállítani őket, a táplálékkal kell bevinni.
- Egyes vitaminok elővitaminokból (provitaminok) képződnek.
- Vitaminhiányos táplálkozás esetén vitaminszegénység, súlyosabb esetben vitaminhiány jelentkezik.
- Túlzott vitaminbevitel: hipervitaminózis, ami súlyos betegségtünetekkel járhat.
- A vegyes táplálkozás általában fedezi a vitaminszükségletet, a napi szükséglet mg-os nagyságrendű.
- **Zsírban oldódó vitaminok:**
  - A zsírszövetben hosszan tárolódnak, mindennapos fogyasztásukra nincs szükség.
  - A-, D-, E-, K-vitamin.
- **Vízben oldódók:**
  - A szervezetből hamar eltávoznak, illetve lebomlanak, ezért rendszeres fogyasztásuk szükséges.
  - B-vitaminok, C-vitamin.

Zsírban oldódó vitaminok

■ A-vitamin:

- Hámvédő, részt vesz a normális látás fenntartásában, a hámsejtek védelmében, véd a fertőzések ellen, szabályozza a sejttanyagcserét.
- Vitamin formájában a halmájolajok, marhamáj, tojássárgája, vaj és a tejszín tartalmazza.
- Előanyagai formájában felvehető, amelyek a májban és a bélben alakulnak át (például a karotinoidok, a sárgarépa, a sütőtök).
- Hiánya szürkületi vaksághoz (farkasvakság), hámbetegségekhez vezethet.
- Túlzott bevitele fej-, és ízületi fájáshoz, bőrhámláshoz, a lép és a vesék megnagyobbodásához vezethet.

■ D-vitamin:

- Segíti a kalcium és a foszfor felszívódását, ásványok beépülését a csontokba. Elővitaminok formájában vesszük fel (halmájolajok, tojássárgája, élesztő, búzacsíra), amelyek a bőrben halmozódnak fel.
- Napfény hatására alakul át vitaminná. Hiánya rendellenes csontnövekedéshez, gyermekekben angolkórhoz vezethet. Többlete hányingert, fokozott vizelet elválasztást, bőrvizketést, idegességet, szomjúságot okozhat.

■ E-vitamin:

- A termékenység vitaminja, fontos a hormontermelésben.
- Megtalálható a növényi olajokban, csírázó magvakban, dióban, húsban, tojásban.
- Hiánya – meddőség, sterilitás.

■ K-vitamin:

- A normális véralvadáshoz kell, az egyik véralvadási faktor.
- Fő forrásai – disznóhús, máj, növényi olajok, spenót, kelkáposzta. Hiánya vérzéshez, lassabb véralvadáshoz vezet.

A vízben oldódó vitaminok

■ B₁-vitamin:

- Fontos a szénhidrát-anyagcserében, az idegek és a szív működésében, az idegsejtek anyagcseréjében.
- Fő forrásai – a teljes kiőrlésű gabonák, a belőlük készített ételek, a burgonya, a hüvelyesek, a paprika, az élesztő, a marhamáj, a dió. Hiánya szívelégtelenséget, fáradtságot, idegességet, gyengeséget okoz.
- A beriberi a B₁-vitamin hiánybetegsége, ami idegrendszeri tünetekkel, izombénelással, szívizom ödémával jár, a hántolt rizs egyoldalú fogyasztásával függ össze.

■ B₆-vitamin:

- Ideg- és hámvédő vitamin.
- A szervezet kén- és vas anyagcseréjét szabályozza.
- Hiánya – idegesség, álmatlanság, bőrgyulladás.
- Előfordulása – élesztőben, búzában, burgonyában, májban, tengeri halakban.

■ B₁₂-vitamin:

- Serkenti a vörösvérsejtek érését, az idegi működést.
- Fő forrásai – tojás, tej, hús, élesztő, búzacsíra.
- Hiánya súlyos vérszegénységet, gyengült látást, szellemi leépülést okozhat.

■ Folsav (B₄-vitamin):

- A sejtosztódáshoz, a DNS, az RNS és a fehérjék szintéziséhez szükséges, nélkülözhetetlen a hemoglobin képzéséhez.
- Sok kell belőle a fogamzás előtt és a terhesség alatt a velőcső záródási rendellenességek megelőzéséhez.

- Koenzimek alkotórésze.
- Hiánya esetén a fehérvérsejtszám jelentősen csökken, a B₁₂-vitamin és a vas felszívódásában zavarok jelentkeznek, a fejlődő magzatnál elősegítheti a velőcsőzáródási rendellenességek kialakulását.
- Fő forrásai – zöld leveles zöldségek, máj, bimbóskel, brokkoli, paraj, hüvelyesek, búzacsíra, friss gyümölcsök.
- **C-vitamin (aszorbinsav):**
  - Szent-Györgyi Albert fedezte fel, ő az egyetlen olyan Nobel-díjasunk, aki a Magyarországon végzett kutatásaiért kapta a díjat.
  - Gyorsítja az anyagcsere lebontó folyamatait, antioxidáns, fokozza az ellenálló képességet, erősíti az immunrendszert.
  - Fő forrásai – friss gyümölcsök, savanyú káposzta, citrom, sóska, fekete ribizli, zöldpaprika, burgonya, paradicsom.
  - Hiánya skorbutot (fogak elvesztése, vérzés, fogínygyulladás) okoz.
  - Hőérzékeny, főzőskor, oxigén jelenlétében gyorsan elbomlik.
  - Ajánlott napi mennyiség – 60-70 milligramm.

Vegetáriánus táplálkozás

- Szigorúan betartva, minden állati fehérje mellőzése hiánybetegséget okozhat.
- Kevésbé szigorúan betartva, ha csak húst nem esznek, de tejtermékeket, tojást igen, tehát észszerűen alkalmazva egészséges, kevesebb közöttük a túlsúlyos, szív- és keringési betegségben szenvedő.

Antioxidánsok

- Kémiai anyagok, melyek megakadályozzák, hogy az oxidációra hajlamos vegyületek a levegőben lévő oxigén hatására eloxidálódjanak.
- A sejtanyagcsere és a baktériumok elleni védekezés során keletkező szabad gyököktől védik a szervezetet.

4/6

Kísérlet – a gyomornedv hatása

- A vizsgálathoz három kémcső kell: az elsőben víz és pepszinoldat, a másodikban sósavoldat, a harmadikban sósavoldat és pepszinoldat van.
- Az 1. és 2. kémcsőből hiányzik egy-egy, a gyomornedvben előforduló vegyület.
- A 3. kémcső mindkét összetevőt tartalmazza.
- Mindhárom kémcsőbe főtt tojásfehérje-szeleteket teszünk (nagy felületű, enzim számára jól hozzáférhető).
- Kémcsőenként 38 °C-os vizet tartalmazó főzőpohárba tesszük (a gyomor hőmérsékletének megfelelő).
- Megfigyelés: kb. 30 perc múlva az 1. és 2. kémcsőben nem történik változás, a 3. kémcsőben a tojásfehérje feloldódott – a pepszin tehát savas közegben hat.

4/7

A táplálékkal felvett fehérje, szénhidrát és zsír alkotórészeinek útja

- **Fehérjék**
  - Állandó kicserélődésben vannak: aminosavakra bomlanak, és ha szükséges, újra felépülnek.

- Az esszenciális aminosavak csak a tápanyagokból származhatnak, a többit a sejt anyagcsere-folyamatai hozzák létre.
- A bélcsatornából az aminosavak a bélbolyhok hajszálereibe kerülnek, a vérkeringéssel a májkapuérien keresztül a véráramba jutnak, bármelyik sejthez eljuthatnak aktív transzporttal.
- **Az aminosavak útja:**
  - A lenyelt fehérjék emésztése a gyomorban kezdődik, a pepszin polipeptidekre bontja őket.
  - A patkóbélbe jutó hasnyál tripszin enzime tovább hasítja a fehérjéket.
  - A vékonybélnedv erepszin enzime aminosav szintig bont.
  - Az aminosavak a bélbolyhokon keresztül felszívódnak a vékonybélben, aktív transzporttal kerülnek a felszívóhám sejtjeibe, onnan diffúzióval a vénás vérbe.
  - A vénák májkapuérire egyesülnek, a vér a májba jut, amely a benne lévő aminosavszintet szabályozza.
  - Az aminosavak lebomlanak, vagy újra felhasználódnak.
  - A keringési rendszer elszállítja az aminosavakat a májból a sejtekhez, amelyekből a sejtek fehérjéket szintetizálnak.
  - A felesleges aminosavak N-tartalmú része karbamiddá alakul, majd a veséből a vizeletbe kerül.
- **Szénhidrátok**
  - A sejtek elsődleges tápanyagai: elsősorban a glükóz.
  - A tápcsatornában a vénás kapillárisokba szívódik fel, a májkapuérien keresztül a vérbe kerül, innen vagy a sejtek veszik fel aktív transzporttal, vagy a májsejtekben és az izomrostokban glikogén formájában raktározódik.
  - **A szénhidrátok útja:**
    - A szájjüregben az amiláz enzim szénhidrátbontó, poliszacharidokat bont diszacharidokra. A patkóbélbe jutó hasnyál amiláza is diszacharid szintig bont.
    - A vékonybélnedv monoszacharid szintig bont.
    - A monoszacharidok a bélbolyhokon keresztül felszívódnak, a glükóz és a fruktóz aktív transzporttal jut a felszívóhám sejtjeibe, majd diffúzióval a vénás vérbe.
    - A bélbolyhok vénái májkapuérire egyesülnek, a vér a májba kerül, a máj szabályozza a vér cukorszintjét.
    - A keringési rendszer eljuttatja a glükózt a májból a sejtekhez, amelyet inzulin hatására fel tudnak venni.
    - A vesében a glükóz a szűrletbe kerül, a kanyarulat csatorna kezdeti szakaszán aktív transzporttal visszaszívódik a vérbe.
- **Neutrális zsírok**
  - Az emésztésük során keletkező zsírsavak a bélbolyhok nyirokereibe kerülnek, a májat kikerülve jutnak a keringési rendszerbe.
  - **A zsírok útja:**
    - A lenyelt táplálékban lévő zsírcseppek a gyomor keverő mozgásával aprózódnak.
    - A patkóbélbe jut az epe (emulgeálja a zsírokat) és a hasnyál (lipáz: zsírbontás).
    - A vékonybélnedv lipáza befejezi a zsíremésztést.
    - A zsíralkotórészek a bélbolyhokon keresztül felszívódnak, a felszívóhám sejtjein át jutnak a bélbolyhok nyirokkapillárisaiba.
    - A nyirokrendszeren át a nyirokkal együtt a vérbe kerülnek, így jutnak a májba.
    - A máj szabályozza a vér zsírsavszintjét.
    - A májból a keringési rendszer eljuttatja a zsírsavakat.
    - A többletzsír a bőralfában halmozódhat, fehér zsírszövet formájában.

- A szervezetbe főlegesen kerülő szénhidrátokból zsírok képződnek, a tápcsatornából származó lipidek növelhetik a zsírszövetben tárolódó tartalékot.
- A glükóz, az aminosavak, a nukleinsavak alkotórészei és az ionok aktív transzporttal szívódnak fel a bélbolyhokon keresztül a vérbe.

4/8

A fehérjék, szénhidrátok, zsírok, növényi rostok, ásványi anyagok és vitaminok természetes forrásai

---

- **Fehérjék:** hús, tej, tejtermékek, tojás, hüvelyesek, dió.
- **Szénhidrátok:** gyümölcsök, zöldségek, burgonya, gabonafélék.
- **Zsírok:** dió, mandula, napraforgó, földimogyoró, állati zsírok.
- **Növényi rostok:** teljes kiőrlésű lisztből készült termékek, magvak, zöldségek, gyümölcsök.
- **Ásványi anyagok:** zöldségek, konyhasó.

Amit az élelmiszerek csomagolásán láthatunk

- A gyártó neve, a gyártás időpontja, a termék tömege, a fogyaszthatóság ideje.
- A termék összetétele, a tartósítószer, a színezékek, az ízfokozók, az adalékanyagok, valamint az állományjavítók.
- **E-szám** (az európai közösség jelölési rendszere az adalékanyagokról)
  - négy fő csoportba oszthatók:
    - E 100–E 199 – színezék,
    - E 200–E 299 – tartósítószer,
    - E 300–E 399 – antioxidánsok és antioxidánsokkal egyenértékű anyagok,
    - E 400–E 499 – emulgeálók, stabilizálók, sűrítők és zselésítők.

A tápcsatorna megbetegedésének kockázati tényezői

- Helytelen életmód, helytelen fogápolás, stressz.
- Túlzott zsír-, cukor-, konyhasó-fogyasztás, túlzott energiabevitel és túl kevés növényi rost, vitamin, ásványi anyag bevitel.
- Alkoholizálás, gyógyszerfogyasztás, nem az életmódnak megfelelő táplálkozás, a környezet káros hatása, veleszületett hajlam.
- Alkoholfogyasztás:
  - Erősen kábító hatású.
  - Emésztés nélkül szívódik fel.
  - Az alkohol minden szervrendszert károsít (emésztőrendszer, nyelőcső, gyomor, máj, patkóbél, hasnyálmirigy-gyulladás).
  - Hatására a máj elzsírosodik, megnagyobbodik, gyulladás, májsugorodás, agykárosodás alakulhat ki.
  - Kedvezőtlen hatású a szív működésére.
  - A daganatos betegségek kockázata nő.

A tápcsatorna betegségei

- **Gyomorfekély:**
  - A túl sok gyomorsav kimarja, illetve átlyukasztja a gyomorfalat, vérzéssel járhat.
  - Oka lehet a Helicobacter pilorus baktérium okozta fertőzés.
- **Székrekedés:**
  - A béltartalom túl sokáig van a vastagbélben, ezalatt sok víz szívódik vissza.
  - Megelőzés – rostban gazdag táplálék, testmozgás.

- **Hasmenés:** túlságosan gyors a perisztaltika a tápcsatornában, kezeletlen esetben kiszáradáshoz vezethet.
- **Laktózérzékenység:** hasmenést okoz, mert az emésztetlen tejcukor nem szívódik fel, a béltartalom ozmotikus koncentrációja megnő, ez pedig gátolja a víz felszívódását.
- **Aranyér:** a visszerek kidomborodása a bélüregbe.
- **Epehólyag-gyulladás:** az epekövességhez kapcsolódó folyamat, a szervezetbe jutó kórokozók okozzák.
- **Epekő:**
  - Ha az epeváladékban lévő összetevők egyensúlya megváltozik, akkor egyes alkotóelemek kicsapódhatnak, kikristályosodhatnak.
  - Oka lehet például a koleszterin gazdag táplálkozás, epeváladék pangása, a begyuladt epeutak.
  - Kezelése – gyógyszeres úton, illetve a kő eltávolításával történik (ultrahangos zúzással, laparoszkópiás eljárással vagy hagyományos műtéti eljárással).
- **Sárgaság:**
  - A vérben felhalmozódik a bilirubin, amit kiválthat például a bilirubin-anyagcsere zavar, az epevezeték vagy az epeút elzáródása. Ennek következménye a bőr, a szaruhártya és a nyálkahártyák sárga színű elváltozása.
  - A sárgaság egy tünet, amely többféle májbetegsége utalhat.
- **Fertőző májgyulladás:** vírusfertőzés okozta betegség, amely emésztési zavarokkal, sárgasággal jár.
- **Féregnyúlvány-gyulladás:** a vakbélhez csatlakozó féregnyúlvány a fertőzésektől véd, gyulladását általában kórokozók általi fertőzés okozza.
- **Anorexia:** pszichés betegség, a beteg kövérnek látja magát, ezért nem eszik.
- **Bulimia:** a betegnek kóros falási rohamai vannak, majd az elfogyasztott tápláléktól akaratlagosan kiváltott hányással szabadul meg.

Elsősegélynyújtás

- **Ételmérgezés:** Általában baktériumokkal fertőzött vagy romlott étel okozhatja. Jellemző tünetei: hányás, hasmenés, fejfájás, hasi görcsök, láz, hidegrázás. A betegnek fekvődni kell, és bőséges folyadékfogyasztásra van szüksége. Ha nem enyhülnek a panaszok, akkor orvoshoz kell fordulni.
- **Gyógyszermérgezés:** A felismerést követően fontos mielőbb tájékozódni a bevett gyógyszer nevéről és mennyiségéről, majd azonnal mentőt hívni. Amennyiben a beteg eszméletét veszítette, akkor a légutak biztosítása, a légzés leállításakor pedig újraélesztés szükséges.
- **Alkoholmérgezés:** Akkor beszélhetünk róla, ha a véralkoholszint meghaladja a 2,5–4 ezreléket. Tünetei: alacsony vércukorszint, izzadás, hányinger, hányás, nyugtalanság, remegés, zavarodottság, az izmok elernyedése, a testhőmérséklet csökkenése, esetleg eszméletvesztés. Kezelése: a mentők hívása a 104-es vagy a 112-es segélyhívószámon.

Alapanyagcsere

- A nyugalomban lévő szervezet fenntartásához szükséges napi energiamennyiség, értéke naponta kb. 7000 kJ.
- Az energiaigény a nemtől, az életkortól, a testfelülettől, a szervezet állapotától, a tevékenységtől függ.
- Az energiaigényt meghaladó energiabevitel elhízást okoz: a zsírszövet mennyisége felszaporodik.
- Az elhízás sokfajta betegség veszélyességi faktora (például a szívinfarktus, az epekő).

Az étrendi elvárások változása

- Több energiát igényel:
  - a nagyobb fizikai munkavégzés,
  - a fejlődésben lévő szervezet.
- A terhes anyáknak a terhesség második felében van szükségük mennyiségileg és minőségileg más táplálkozásra:
  - Több szénhidrát, fehérje, kalcium (tej, sajt stb.) szükséges.
  - Megemelkedik a vasszükséglet.
  - Javasoltak a növényi ételek.
  - Szükséges az életmódváltás is: a dohányzás, alkohol kerülése.
- Idős embereknél:
  - Csökkenteni kell a zsír-, és szénhidrátfogyasztást.
  - Sok vitamin, ásványi anyag, kalcium javasolt.

Az élelmiszer-tartósítás módszerei

- **Száraz tartósítás** a víztartalom csökkentésével:
  - aszalás (például a gyümölcsök),
  - szárítás (például a gombák),
  - füstölés (például a húskészítmények),
  - sózás (például a húskészítmények).
- **Nedves tartósítás** hőkezeléssel:
  - pasztörözés,
  - fagyasztás,
  - sűrités forralással,
  - bepárlás.

Tartósítás fizikai módszerekkel

- **Hőközlés:**
  - **Pasztörözés** – részleges csíráatlanítás 100 °C alatt (tej, bor, sör, gyümölcslevek).
  - **Ultrapasztörözés** – teljes csírámentesség 130–150 °C-on (tej, tejtermékek).
  - **Sterilizálás** – magas nyomáson, vízgőzzel telített zárt térben végzett hőkezelés kb. 120 °C-on.
- **Hőelvonás:**
  - **Hűtés** – az élelmiszereket –1 és +8 °C között tárolják.
  - **Fagyasztás** – az élelmiszert –5 és –15 °C között tároljuk.
  - **Mélyhűtés** – az élelmiszert –18 °C alatt tároljuk.
  - **Lassú fagyasztás** – a sejtekben tú alakú kristályokban fagy meg a víz.
  - **Gyorsfagyasztás** – kb. 3-7 óra alatt –35–45 °C-ra hűtik le az élelmiszereket, a sejtek szabad víztartalma a hirtelen hőveszteség hatására apró kristályokká fagy, nem roncsolódnak a sejtfalak, az élelmiszerek így módon megőrzik a tápanyagaikat és biológiai értékeiket.
- **A víztartalom csökkentése:**
  - A **besűrités** többnyire csak pasztörözéssel együtt biztosít megfelelő tartósságot (tej, gyümölcs, zöldséglevek).
  - A **fagyasztva szárítás** a legkorszerűbb tartósítási módszer (tésztafélék, tojáspor, tejpor).

A tartósítás fizikai-kémiai módszerei

- **Sózás:** a konyhasó nedvszívó hatású.
- **Pácolás:** elősegíti a szín- és ízanyagok kialakítását.

- **Füstölés:** szárító hatású, kellemes ízű, aromakialakító, a baktericidhatású égéstermékek jelentős tartósító hatást fejtenek ki.
- **Cukrozás:** általában a hőkezeléssel együtt alkalmazzák, hatása a sózáséhoz hasonló.

A tartósítás kémiai módszerei

- **Kénessav:** redukáló, fertőtlenítő hatású, meggátolja a rothadást okozó baktériumok tevékenységét (félkész termékek, darabos gyümölcsök).
- **Ecetsav:** zöldségfélék tartósítására használják.
- **Hangyasav:** meggátolja az élesztőgombák, a penészgombák terjedését.
- **Benzoésav, nátrium-benzoát:** hal, húskészítmények, tojás tartósítására használják. Származéka a szalicilsav, amely egészségkárosító hatású, csak savanyúságok tartósításához használható.
- **Szorbinsav:** meggátolja az élesztők és a penészek működését.
- **Etilalkohol:** gyenge csíraölő hatású.

A tartósítás biológiai módszerei

- A mikroorganizmusok által termelt anyagok felhasználásával megakadályozható az élelmiszerek romlása.
- **Tejsavas erjedés:** a tejsav a tartósító hatáson túl kellemes ízt kölcsönöz az élelmiszereknek, megakadályozza a C-vitamin elbomlását (savanyú káposzta).
- **Alkoholos erjedés:** fő felhasználója a szeszipar (bor, sör gyártási folyamata).

4/9

Szaturáció

- A véroxigén szintje, más néven a szaturáció a vér oxigénszállító teljesítményének a százalékos arányszámban megadott értéke.
- Ezt egy egyszerű elektronikai műszerrel mérjük: pulzoximéter.

Módosult légző mozgások

- **Csuklás:** a rekeszizom görcsös összehúzódása.
- **Tüsszentés, köhögés:** védekező reflex az idegen anyagok eltávolítására.
- **Ásítás:** a vér CO₂-tartalmának emelkedése okozza, akarattól függetlenül jelentkezik.

A légzőrendszer egészsége

- **Orron át történő belégzés:**
  - Előnyös – tisztítás, párasítás, melegítés.
  - A szájon át történő belégzésnél a védőhatások nem érvényesülnek.
- **Megfázás, nátha:** a torok vagy garat nyálkahártyája tartósan lehűl, a nyálkahártya váladéktermelése megnő.
- **Torokgyulladás, mandulagyulladás:** vírus, illetve baktérium okozta fertőzés.
- **Középfülgyulladás:** a kórokozók a légutakból származnak, a fülkürtön át a dobüregbe jutnak, és a koponyaüregre is átterjedhetnek, ami agyhártya- vagy agyvelőgyulladással is járhat.
- **Légcsőhurut, hörghurut:** a gyulladás átterjedhet a légcsőre, illetve a hörgők nyálkahártyájára is.
- **Nátha:** bakteriális fertőzés.
- **Szénanátha:** allergiás eredetű, valamilyen allergén anyag (például a virágporszór) váltja ki.

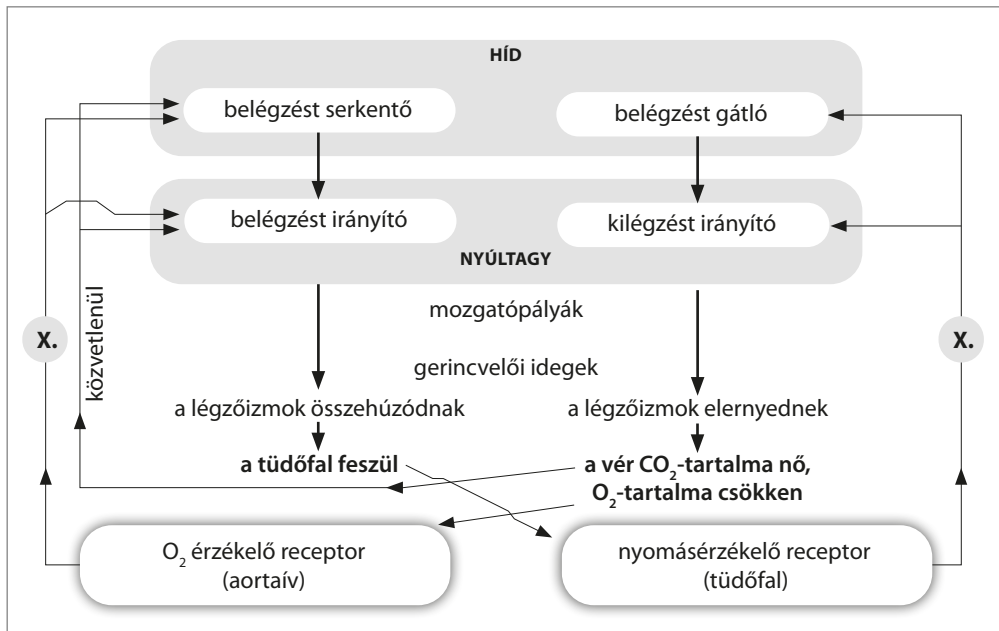
- **Influenza:** vírusfertőzés.
- **Arcüreggyulladás:**
  - Általában a helytelen orrfújás által baktériumok juthatnak az arcüregbe, fájdalmas gyulladást okozva.
  - Megelőzhető – nátha esetén sok folyadék bevitelével, párás levegővel, gőzöléssel, helyes orrfújással, orrcseppek használatával.
- **Tüdőgyulladás:**
  - Baktérium, vírus vagy mérgező anyag is okozhatja.
  - A tüdő lég hólyagocskáiban váladék termelődik.
- **Tbc, tüdővész, tuberkulózis:**
  - Bakteriális fertőzés, cseppfertőzéssel terjed.
  - A tüdőt, vesét, csontokat, nyirokcsomókat is megtámadja.
  - A tüdőszövet tönkremegy, a légzőfelület csökken.
  - Tüdőszűrőssel már kezdeti állapotában kimutatható a fertőzés, a betegség eredményesen gyógyítható.
  - A tuberkulózis BCG-oltással megelőzhető.
- **Tüdőasztma:**
  - Rohamszerűen jelentkező köhögés, nehézlégzés.
  - A hörgők nyálkahártyájának allergiás túlérzékenysége miatt a hörgőcskék simaizomzata görcsösen összehúzódik.
- **Dohányzás:**
  - Súlyos elváltozásokat okoz a tüdő légzőfelületén.
  - A dohányfüst fokozatosan tönkreteszi a tüdő lég hólyagocskáinak belső felszínét borító felületaktív anyagot (ami az alveolusok felületi feszültségét csökkenti, nehogy a lég hólyagok ürege összeessen, összetapadjon).
  - A füstgázok a légcső gyulladt állapotát okozhatják.
  - A lég hólyagocskák így összetapadnak, a tüdő légzőfelülete csökken.
  - **Tüdőrák** – a tüdő legsúlyosabb betegsége, legtöbbször a dohányzás következménye.

Kísérlet a dohányfüst káros anyagainak bemutatására

- Üres üdítőspalack alá vizet öntünk, a palack szájához gyurmaágyazott cigarettát teszünk, úgy, hogy a gyurma elzárja a palack száját.
- A palackot összenyomva a cigarettát meggyújtjuk.
- A palackot pumpálgatva a cigaretta elég.
- A palack alján lévő folyadék elszíneződik, mert a dohányfüst káros alkotórészei oldódnak a vízben.

A kemoreceptorok és a mechanoreceptorok szerepe a légzésszabályozásban

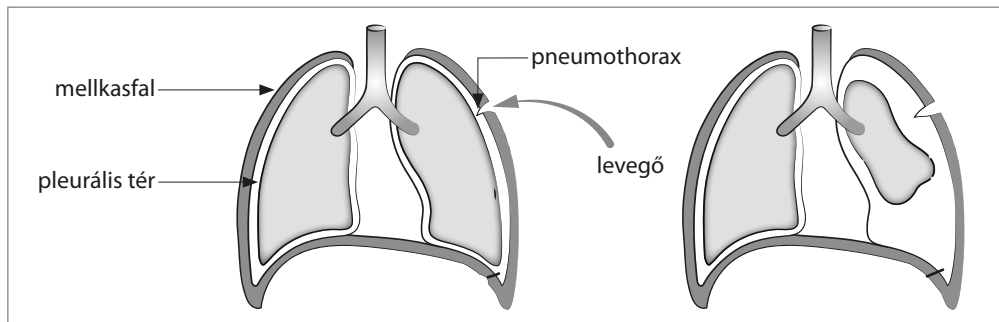
- Az idegi szabályozás ingerei:
  - Mechanikai inger – a tüdőhólyagok falának feszülése, következménye a kilégzés.
  - Kémiai inger – a vér szén-dioxid- és oxigéntartalmának változása, következménye a belégzés.
- Nyomásérzékelő receptorok a tüdőhólyagok falában – X. agyideg érzőrostja – nyúltagy kilégző központja – reflexes kilégzés.
- Kemoreceptorok az erek falában – X. agyideg – nyúltagy központ – reflexes belégzés.
- A légzés vegetatív működés, az idegrendszer szabályozza: az elsődleges központok a nyúltagyban, a másodlagosak a hídagyban találhatóak (**7. ábra, 55. oldal**).
- Lehetőség van a légzés akaratlagos szabályozására is (például éneklés, fúvós hangszerek működtetése).

7. ábra. A légzés szabályozása

Légmell

- A mellhártya két lemeze közé levegő kerül, emiatt a vákuum megszűnik közöttük, a tüdő összeesik (8. ábra).
- Például tüdőrepedés, lött, szúrt sérülés esetén a mellüreg térfogatváltozását nem, vagy csak alig követi a tüdő térfogatváltozása.

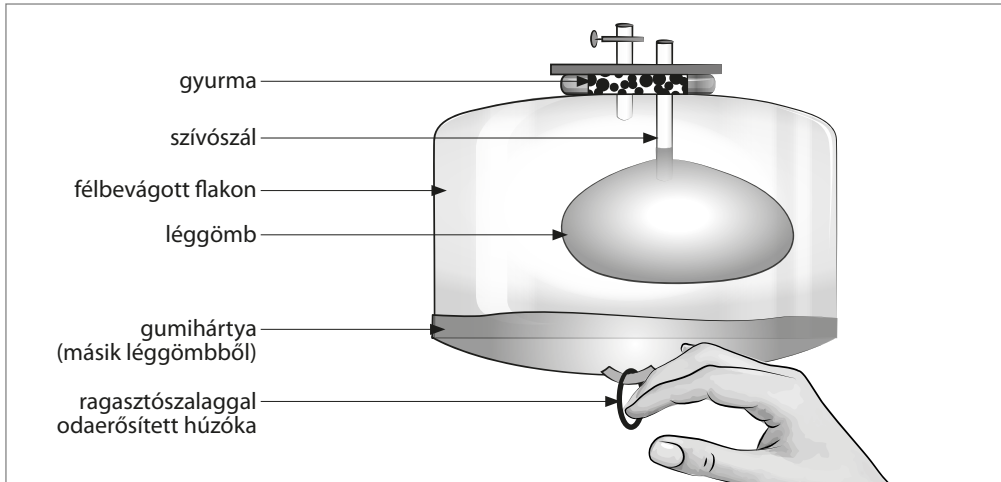
8. ábra. Légmell

Keszon

- Ha valaki a légköri nyomásnál nagyobb nyomásviszonyok közé kerül (például a bűvárok), amíg a nagy nyomás fennáll, addig a vérplazmában több oxigén és nitrogén oldódik, a gázok oldott állapotban maradnak.
- Gyors felszínre emelkedésnél a nagyobb légköri nyomás gyorsan megszűnik, és a fizikailag oldott gázok, legnagyobb mennyiségben a nitrogén, buborékok formájában felszabadulnak, melyek elzárják a kisebb ereket.
- Következménye: légembólia, végtagfájdalom, szédülés, görcsök, fulladás.
- Megelőzés: fokozatos feljövétel a mélységből (dekompresszió).

Donders-modell

- Modell az emberi tüdő mozgásának bemutatására.
- Felépítése (9. ábra):
  - Üvegharang belsejében elhelyezett állati (például nyúl) tüdő, tracheával.
  - A tracheába üvegcső van kötve, ezzel rögzítik a tüdőt az üvegharangban.
  - A harang alján gumimembrán található, a membrán kifeszíthető, elengedhető, miközben megfigyelhető a tüdő térfogatváltozása.
- A gumimembrán a rekeszizmot helyettesíti, a bordaközi izmok hiányoznak a modelltől.
- A membrán feszítésével a harang légterében a nyomás csökken (az üreg tágul), ellazulásakor pedig növekszik (az üreg szűkül).
- A belső légtér nyomásviszonyainak változásakor a tüdő kitágul, illetve összehúzódik.

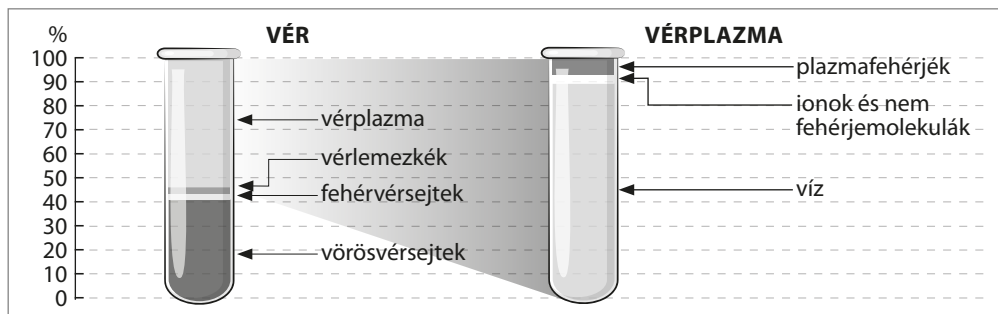
9. ábra. Donders-modell

Elsősegélynyújtás

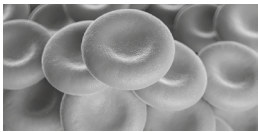
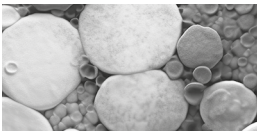
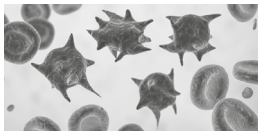
- **Légúti elzáródás**
  - Beavatkozás nélkül általában végzetes, mert ha az oxigénhiány nem szűnik meg 3-4 percen belül, akkor az agysejtek elkezdenek pusztulni, és a szívműködés is rövid időn belül leáll.
  - Teendők:
    - Próbáljuk eltávolítani a szemmel látható idegen testet, buzdítsuk hányásra, köhögésre a sérültet! Ütögessük a lapockák közötti területet!
    - Gyakoroljunk hirtelen nyomást a bordák alatti, gyomortáji részre, fordítsuk stabil oldalfekvésbe az eszméletlen sérültet!
    - Ha nincs eredmény, akkor álljunk a sérült mögé, kulcsoljuk össze kezünket a bordák alatt, és a gyomortájékra gyakoroljunk hirtelen nyomást oly módon, hogy összekulcsolt kezeinket rántsuk befelé és felfelé! Így a gyorsan kiáramló levegő kisodorhatja a légcsőből az akadályt okozó tárgyat.
    - Sikertelenség esetén ismételjük a beavatkozást (a Heimlich-féle műfogást)!
- **Gázmérgezés:**
  - Leggyakoribb tünetei a légutak nyálkahártyáinak izgalma, könnyezés, fejfájás, hányinger, égető érzés az orr vagy a garat nyálkahártyáján, esetenként eszméletvesztés.
  - Haladéktalanul hívjunk segítséget (112), és ha van rá mód, azonnal vigyünk ki az áldozatot a gáztérből!

K 13 A vér összetétele

K 14 Véralakotók

	Vörösvérsejt	Fehérvérsejt	Vérlemezke
			
Felépítés	fánk alakú (oldalnézetben piskóta, felülnézetben kör alakú)	gömbölyded vagy szabálytalan, változó alak	szabálytalan alakú (változó alak)
Sejtmag	éretten nincs	van (gömbölyded vagy karéjos)	nincs
Méret	7-8 μm	5-22 μm	2-4 μm
Mozgás	passzív	passzív vagy aktív (amőbid)	passzív
Szám/mm^3	4,5-5,5 millió	6-8 ezer	150-300 ezer
Termelődés helye	vörös csontvelő	vörös csontvelő és a nyirokrendszer	vörös csontvelő
Előfordulás	az érrendszerben	az érrendszerben és a szövetek között	az érrendszerben
Élettartam	120 nap	általában 1-2 hét	8-9 nap
Feladat	a légzési gázok szállítása (O_2 , CO_2)	a védekezés ellenanyag-termeléssel vagy bekebelezéssel	a véralvadás
Pusztulás helye	lép, máj	a sérülés, a fertőzés helyén, vagy a májban	a véralvadás helyén vagy a májban
Betegségek	vérzegénység, hemolízis	fehérvérűség (leukémia)	véralvadási zavarok

4/10

A vérképző rendszer betegségei

■ Hemofília:

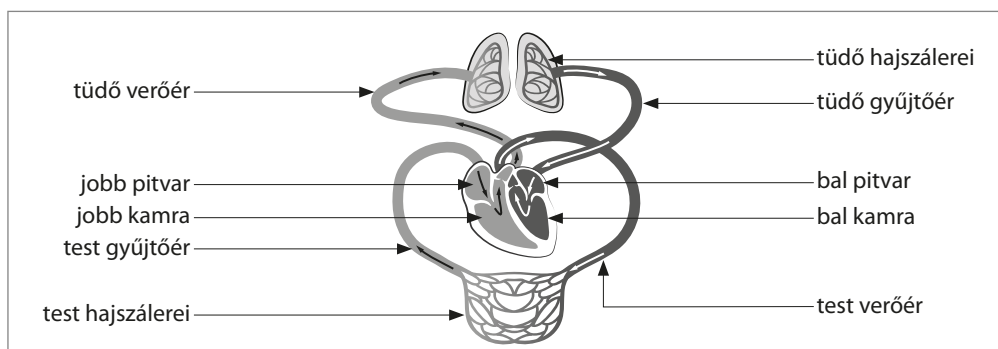
- Kóros vérzékenység, a véralvadás lassú, vagy nem valósul meg.
- Örökletes, nemhez kötött öröklődésű (X-kromoszóma-hoz kötött).

- **Trombózis:** Vérrög képződése.
- **Vérszegénység:**
  - A vörösvérsejtek mennyisége, az oxigénszállítás mértéke csökken.
  - Csontvelőbetegség is okozhatja.
- **Vashiányos vérszegénység:**
  - Alacsony a bejutott vastartalom, emiatt fáradtság, étvágytalanság, fejfájás jelentkezik.
  - Kialakulhat terhesség, szoptatás idején, a szülés során bekövetkező vérzésnél.
  - Kezelése – tojás, állati belsőségek, spenót, burgonya fogyasztása.
- **Vészes vérszegénység:** a B₁₂-vitamin, illetve folsav hiánya okozza, a vörösvérsejtek képződési zavara.
- **Sarlósejtes vérszegénység:**
  - Genetikai eredetű – hibás hemoglobinmolekulák képződnek.
  - A sarló alakú vörösvérsejtek kevés oxigént szállítanak.
- **Fehérvérűség (leukémia):** a vöröscsontvelőben túl sok fehérvérsejt képződik, a képződött sejtek nem működnek megfelelően.

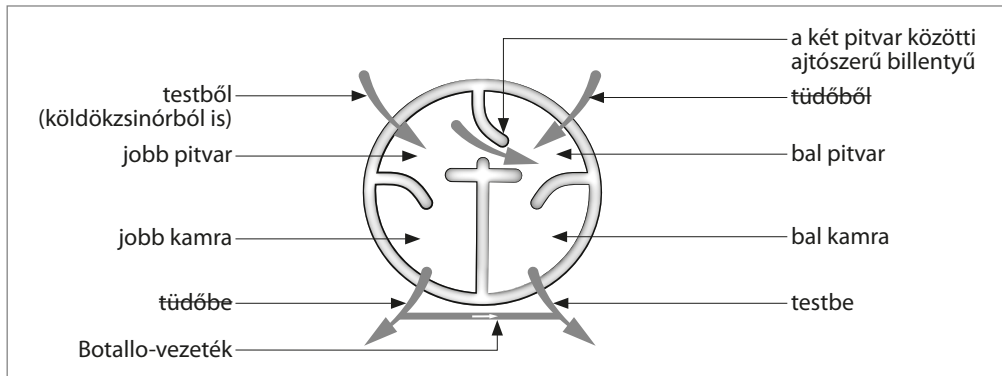
K 15 Erek

	Artéria	Kapilláris	Véna
Véráramlás iránya	szívből a szervekbe	a szervekben	a szervekből a szívbe
Vér	a nagy vérkörben oxigéndús	is-is	a nagy vérkörben széndioxidban dús
Szöveti felépítés	egyrétegű hám, rugalmas kötőszövet, vastagabb simaizom, savós hártya	egyrétegű hám, esetleg simaizomelemek	egyrétegű hám, rostos kötőszövet, vékonyabb simaizom, savós hártya
Érfal jellemzője	rugalmas	vékony	tágulékony
Keresztmetszet	kör	kör	ovális
Egyedi átmérő	kisebb	legkisebb	nagyobb
Vérnyomás	16-4 kPa	4-2 kPa	2-0 (szívóhatás) kPa
Áramlás sebessége	nagy (csökkenő)	lassú áramlás	kicsi (növekvő)
Billentyű	nincs	nincs	lehet
Pulzushullám	van	nincs	nincs
Véráramlás	periódusos	periódusos	periódusos

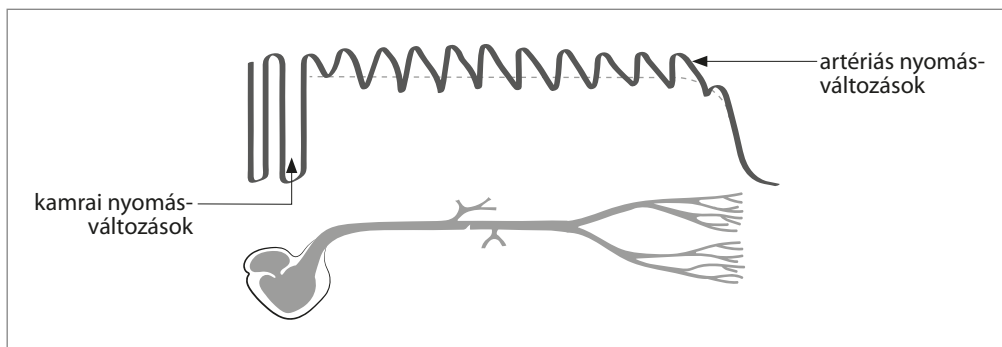
K 16 Vérkör

K 17 Magzati keringés

K 18 Szélkazán funkció

4/11

A keringési rendszer betegségei, egészségvédelme

■ Vérvizsgálat:

- A vér vizsgálatával nemcsak számos betegségre utaló jelet találhatunk meg, de bizonyos értékek elemzésével képet kapunk az egészségi állapotunkról. Vizsgálható a vérben különböző hormonok szintje vagy a daganatos betegségre utaló tumormarkerek megléte is.
- **Vérkép** – meghatározza a vérben lévő alakos elemek, a vörösvértestek, a fehérvérsejtek és a vérlemezék vagy trombociták relatív vagy abszolút számát.
- **Teljes (kvantitatív) vérkép** – a teljes vérképhez hozzátartozik a vércukor-anyagcsere adatainak elemzése, illetve a szervezet elektrolit egyensúlyának vizsgálata, és a vérsjűnyedést, vagyis a vér egy óra alatti ülepedési mértékét is nézik.
- **Minőségi (kvalitatív) vérkép** – a vérben lévő különböző fehérvérsejt típusok relatív számát adja meg, amelyből a szervezetben lévő gyulladásos folyamatokra lehet következtetni.

■ Visszértágulat:

- A vénák fala kevésbé rugalmas, a vér nyomása tágítja az ereket, ami elváltozást okoz például az alsó végtagon – a billentyűk nem záródnak, az erekben lelassul a keringés.
- Megelőzés – sok mozgás, séta, állómunka elkerülése.

- **Érelmeszesedés:**
  - Lerakódások alakulnak ki az érfalban, az artériák szűkülnek, emelkedik a vérnyomás.
  - Az érfal rugalmassága csökken.
  - Oka – a koleszterin-anyagcsere zavara.
  - A HDL koleszterin csökkenti az érelmeszesedés kockázatát, az LDL-koleszterin viszont növeli.
- **Szívinfarktus:**
  - A szívizomszövet elhalása a koszorúerek elzáródása miatt.
  - Tünetei – nyomásérzés a mellkas közepén, esetleg csak furcsa teltségérzés vagy szorító mellkasi fájdalom (angina pectorisz), kisugárzó fájdalom a mellkasból, egyre sűrűsödő mellkasi fájdalmak, folyamatosan fennálló fájdalom a has felső részén, légszomj, izzadás, ájulás, hányinger, hányás.
  - Kialakulásának okai – elhízás, magas vérnyomás, magas vérzsírtartalom, dohányzás.
  - Megelőzés – alacsony zsírtartalmú tejtermékek, fehér húsok fogyasztása, a dohányzás mellőzése, stresszmentes környezet.
- **Trombózis:**
  - Az erekben a véralvadás zavara miatt vérrög alakul ki, amely akadályozza a vér áramlását.
  - Megelőzés – testmozgás, dohányzás mellőzése, állati eredetű zsír helyett növényi olaj fogyasztása.
- **Embólia:**
  - A vér elszállítja az alvadt vérrögöt a keletkezés helyéről.
  - Beékelődik az érpálya valamely szakaszába, és elzáródást okoz (például a szívben, a tüdőben, az agyban).
- **Szívritmuszavar (aritmia):**
  - A szívverések ütemének eltérése a szabályos időtartamtól.
  - A bőr alá ültetett és a szívbe vezetett elemes ritmuskeltő berendezéssel (pacemaker) lehet kezelni.
- **Vérnyomás-ingadozás**
  - A vérnyomás gyakran eltér a normális értéktől, erős fizikai megterhelés, idegesség hatására a vérnyomás emelkedhet:
    - Az alacsony vérnyomás következményei lehetnek – szédülés, fejfájás, ájulás.
    - A magas vérnyomásnak (hipertóniának) sokféle oka lehet, például a sok konyhasóbevitel. Hatására szervi elváltozások, érelmeszesedés, agyvérzés, koszorúér-rendellenesség, infarktus alakulhat ki.

Vérzéscsillapítások

- **Vérzés:**
  - Kiváltója – külső erőhatásra az erek megsérülnek.
  - Lehet – külső vagy belső vérzés.
  - Csillapítása – a sérült leültetése, lefektetése, a vérző testtáj szívnél magasabbra emelése, szorító ruhadarabok meglazítása, eltávolítása, a seb megtisztítása, bekötözése.
- **Külső vérzés:** a felszínre futó erek sérülnek, a vér a külvilágba folyik.
  - **Hajszáleres vérzés:**
    - Tünetei – vér színe világos piros, szivárog.
    - Kezelése – a seb megtisztítása, fedőkötés.
  - **Gyűjtőeres (vénás) vérzés:**
    - Tünetei – sötét vörös árnyalatú a vér, egyenletesen, patakszerűen folyik.
    - Kezelése – nyomókötés.

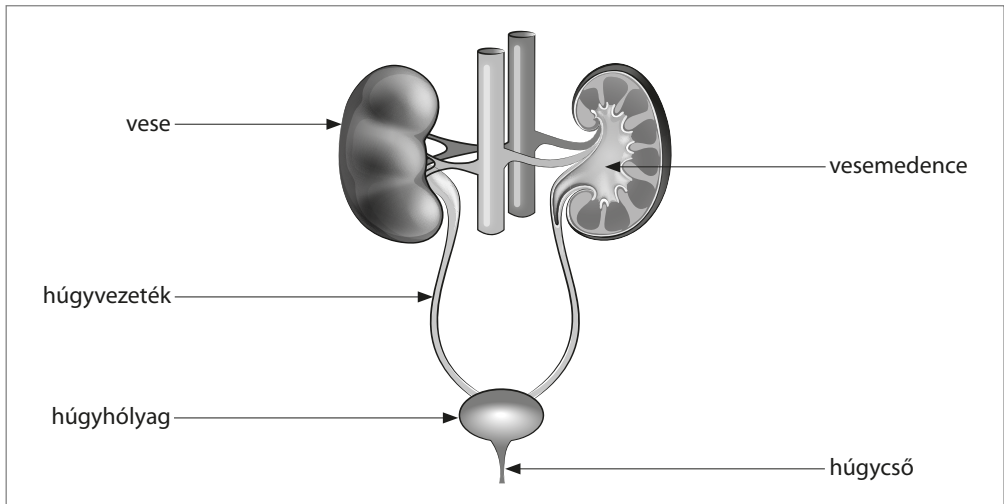
■ **Ütőeres (artériás) vérzés:**

- Tünetei – élénk piros színű vér, nagy nyomással lüktetve, spriccelve tör elő a sebből.
- Kezelése – azonnal el kell kezdeni a vérzéscsillapítást, mert elvérzést okozhat.
- A sebbe több rétegben steril gézlapot kell nyomni, továbbá körkörös kötés, feszes rögzítés szükséges.
- Végző esetben az ütőér elnyomása a nyomáspontokon.
- Az artériás nyomókötés felhelyezése után a nyomás lazítható.

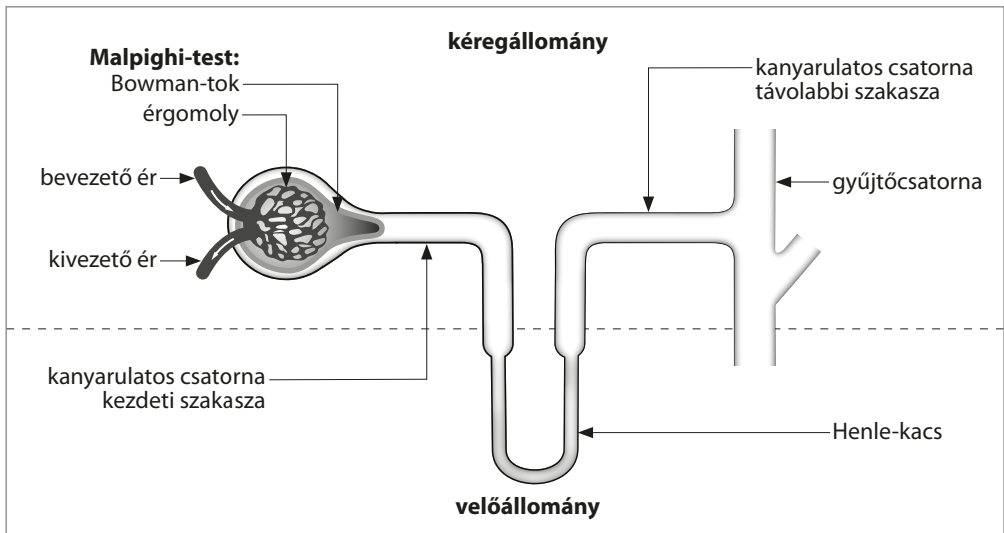
■ **Belső vérzés:**

- A vér nem folyik ki a testből, de a keringési rendszerből elvész.
- Következmény – életveszély, a sérültet kórházba kell szállítani.

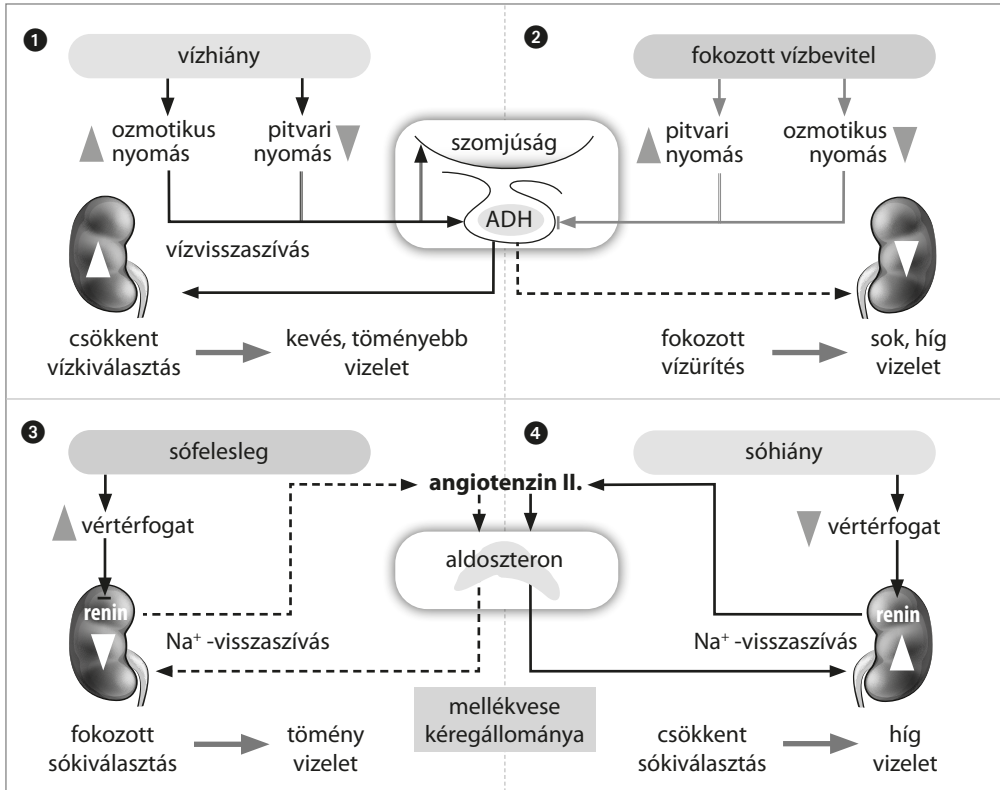
K 19 A kiválasztó szervrendszer részei

K 20 A nefron felépítése

K 21 Vizelet szabályozása

4/12

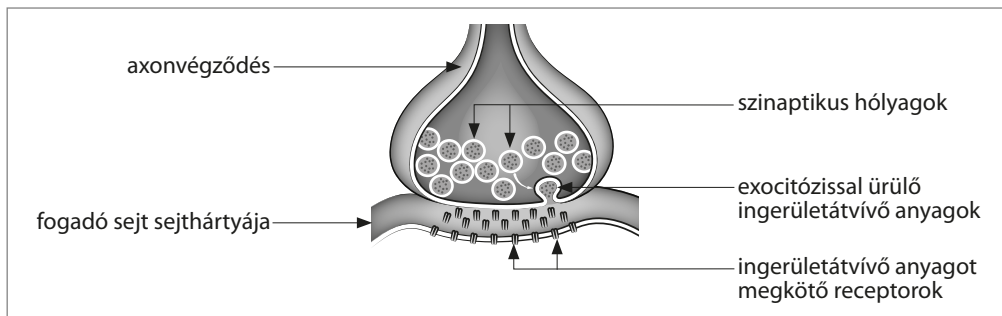
A vizelet-szervrendszer egészségsgtana

- Vizeletvizsgálat:** Van-e a vizeletben fehérje, glükóz, genny, nitrit, urobilinogén (UBG), bilirubin, aceton, vörsejtek, kiválasztott anyag? Vizsgálják a vizelet fajsúlyát és pH-értékét is. Az értékekből következtetni lehet az egészségi állapotra.
- Egészséges ember vizeletében nem lehet:**
  - Fehérje, vér – a hajszálerek laphámja féligáteresztő hányaként működik, a fehérje és a vér sejtjei nem férnek át a méretük miatt.
  - Glükóz – normális vércukorszint esetén teljes mennyiségben visszaszívódik (aktív transzport, kanyarulat csatorna kezdeti szakasza).
- Vesekövesség:**
  - A vese üregrendszerében különböző sók kő formájában kicsapódhatnak, a húgyvezetékbe vagy a húgyhólyagba jutva akadályozhatják vagy elzárhatják a vizelet útját.
  - A tömény vizeletből gyakrabban válik ki kő, anyaguk általában kalcium-oxalát.
  - A kőképződést elősegítik a gyulladások, a pangó vizelet a vesében, az alacsony folyadék bevitel.
  - Bővebb folyadékbevitellel (este egy pohár víz) megelőzhető a kőképződés.
  - A kő eltávolítása: a kicsi kő a húgycsövön át eltávozhat, a nagyobbakat műtéttel távolítják el (esetleg különféle eljárással összetörik előtte).
- Vesemedence-gyulladás:** a vese gyulladása.

■ Művesekezelés

- A vese elégtelen működése esetén szükséges, amikor a bomlástermékek lassan felszaporodnak.
- Dialízis (a beteg vérének művese gépen vezetik át):
  - Féligáteresztő hártya helyezkedik el a vér és a dializáló oldat között.
  - Mivel a dializáló oldatban kisebb az oldatok koncentrációja, a felesleges anyagok diffúzióval távoznak a vérből az oldatba.
- Dialízis a hasüregben is történhet, ekkor a hashártya a féligáteresztő membrán.
- A művesekezelés az ellenáram elvén működik, a vér egy irányba, az oldat pedig ellentétes irányba halad. Az ellenáram elve alapján két folyadék között anyagkicserélődés történhet.
- **Vizenyő** (ödéma): folyadék felszaporodása a szövetközi térben.
- **Vizelettartási rendellenesség (inkontinencia).**

K 22 Kémiai szinapszis

4/13

Nem szinaptikus kapcsolat

- Az ingerület nem szinaptikus terjedése során az idegekből felszabaduló ingerületátvivő anyag diffúzió útján befolyásolhatja a távoli idegelemek működését is.
- Az ingerület átadás bekövetkezhet például hormonok hatására is: a szöveti hormonok hatására is megnyílhatnak a membráncsatornák.

A narkotikumok, izgatószerke, drogok hatása az idegrendszerre

- A **drogok** hatása:
  - Fokozzák a szinapszisokban a neurotranszmitterek felszabadulását és gátolják a lebontásukat.
  - Szerkezetük nagyon hasonló az átvivőanyagokéhoz, így a receptorokhoz kötődve az átvivőanyag helyére léphetnek, megnyitva a fogadó membrán ioncsatornáit.
- **Narkotikumok:** helyi adagolásnál, például foghúzásnál az axon köré kerülő oldat egy időre megszünteti az axon ingerületvezető képességét.
- **Izgatószerke:** fokozzák az ingerület áttevődését, vagy csökkentik a központok ingerküszöbét.
- **Droghatás**
  - A visszavétel gátlása:
    - Például kokain esetében, a dopamin-transzporterhez kötve megakadályozza a dopamin visszavételét, így tartósan fenntartja annak magas koncentrációját.

- Kokain hatására a neurotranszmitterek (amelyek közt legfontosabb a dopamin) felszabadulnak, és hozzákötődnek a másik sejt felszínén levő receptorokhoz, amelyek révén az üzenet továbbítódik.
- Normális esetben egy pumparendszer visszaszívja a dopamint, de a kokain ezt a pumparendszert képes blokkolni, így a dopamin a receptorokon marad, és ezzel fokozott és elnyújtott hatás éri a sejteket.
- Receptorgátlás: a neurotranszmitterek szerkezetéhez nagyon hasonló molekulákkal versengve kiszorítják azokat a receptorokról.
- A neurotranszmitter kiürülésének fokozása révén a gyorsító drogok (speed) segítik a dopamin és noradrenalin elválasztását, szinaptikus résbe ürülését, ebből adódóan stimuláló hatásúak.

4/14

Spontán aktivitás

- A szinapszisokkal összekötött neuronokból (neuronhálózatokból) kimeneti jelek adódhatnak le akkor is, ha nem kapott bemeneti információkat.
- Oka: a gazdag belső összeköttetés miatt az aktivitás ritmusosan visszatérhet a hálózat meghatározott idegsejtjeihez, de vannak belső, spontán aktivitású idegsejtek is.
- Idegsejthálózat: az agytörzsi hálózatos állomány és az agykérgi oszlopok is.

A biológiai ritmusok

- Ritmusok: nagyjából azonos időközönként ismétlődő jelenségek.
- A biológiai ritmusok célja a megváltozott körülményekhez történő sikeres alkalmazkodás biztosítása.
- Lehetnek belső irányítottágúak, illetve külső tényezők által meghatározottak.
- Az exogén (külső) bioritmusok a külvilág periodicitásához, az évszakos, napi, napszaki változásokhoz illeszkedő biológiai jelenségek.
- A szervezet belső „órája” endogén bioritmusokat hoz létre, a belső ritmus szabályozója a hipotalamusz: például a szem fény-sötétség érzékelése alapján utasítja a tobozmirigyet a melatonin elválasztására.
- A biológiai ritmusok hosszuk alapján csoportosíthatók: infradian ritmus (periódusideje meghaladja az egy napot), ultradian ritmus (24 órán belüli ismétlődéssel), circadian ritmus (közel 24 órás periódusidejű) biológiai ciklus.
- A mellékvesekéreg szénhidrát-anyagcserét befolyásoló hormonjai (például a kortizol), stresszhormonok. Elválasztásuk a napszakkal megfelelően változik (napszakos ritmus).

4/15

Sperry kísérlete

- Epilepsziás betegeken átvágták a két agyféltekét összekötő rostokat, a két félteke később is végezte a tevékenységét.
- Egy ernyővel letakart asztalnál a betegnek az ernyőre kivetített szó alapján kellett tapintással megkeresnie az asztalon a tárgyat.
- Ha a jobb látótérbe vetítették a szót, az mindkét szemből a jobb féltekébe jutott, a személy bal kezét működtette, bal kézzel kereste meg, és ki tudta mondani a tárgy nevét is.
- Ha a bal látótérbe vetítették, jobb kézzel megtalálta a tárgyat, de megnevezni nem tudta.
- Tehát csak a bal félteke által elvégzett tevékenység tudatosult.
- A bal a domináns, a beszédet és a tudatot kialakító agyfélteke.

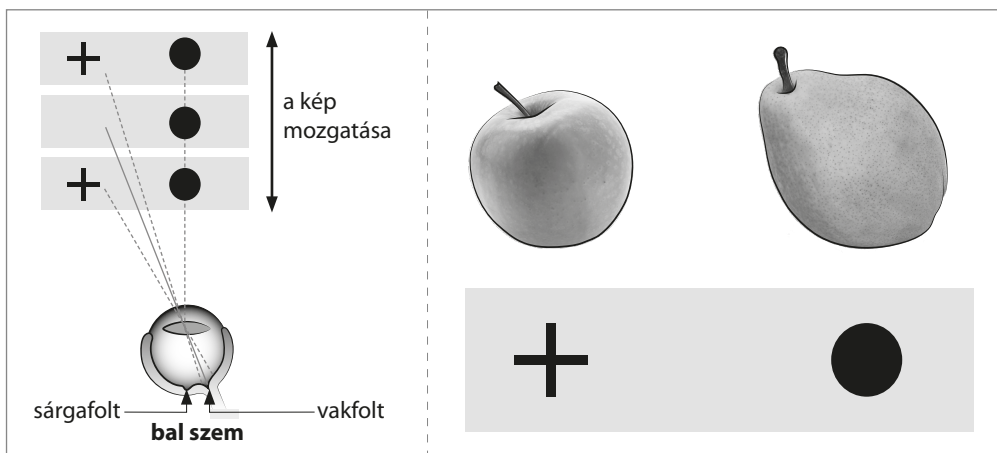

	Pálcika	Csap
Méret	hosszabb	zömökebb
Érzékelés	fény jelenléte	színek (kék, zöld, vörös), éleslátás
Fényelnyelő pigment	rodopszin	jodopszin
Érzékenység	már 1 fotonra is	legalább 5-7 fotonra
Számuk az ideghártyában	120 millió	6 millió
Legnagyobb sűrűség az ideghártyában	a sárgafolttól kb. 4 mm-re	a sárgafoltban

4/16

A vakfolt vizsgálata – kereszt és kerek folt ábrája

- Egy szemmel kell fókuszálni a kereszt rajzára, és az ábrát addig mozgatni, amíg oldalt a kerek folt eltűnik.
- A kereszt képe fókuszált nézéskor a sárgafoltra esik. Amikor eltűnik a kerek folt képe, a vakfoltra esik, a vakfoltra eső tárgy képe eltűnik (**10. ábra**).
- A hétköznapi látásban nem zavar a vakfolt, a kép kiesése, mert a másik szemünkkel látjuk azt, aminek képe egyik szemünkben a vakfoltra esik.
- Az agykéreg is kiegészíti a látott képet.
- A vakfoltban nincsenek receptorok, ez a látóideg kilépési helye.

10. ábra. A vakfolt vizsgálata

A látásélesség vizsgálata

- A látásélesség vizsgálata a szem törőerejének meghatározására szolgál.
- Szubjektív vizsgálat esetén:
  - 5 méterről mindkét szemmel külön-külön kell fentről lefelé olvasni a látáspróba tábla számait, illetve 33 cm-ről az eltérő betűnagyságú nyomtatott szövegeket.
  - Az orvos ezután különböző erősségű lencsákat helyez a szem elé.
- Objektív vizsgálatnál az orvos vizsgálatl vagy számítógép segítségével méri meg a szem fénytörését.

A térbeli tájékozódás vizsgálata

- Például: labirintusábra kitöltésével.
- Például: zsinóron kulcskarikát rögzítünk, a kísérleti személy az egyik szemét váltva, letakarva próbál ceruzát átdugni a karikán, két szemmel nézve ez sokkal könnyebb.

A szintévesztés vizsgálata

- Csereszintáblával történik: a színes korongokból kirakott szám esetén a szintévesztő ember nem látja a különbséget (például a vörös és a zöld között).

4/17

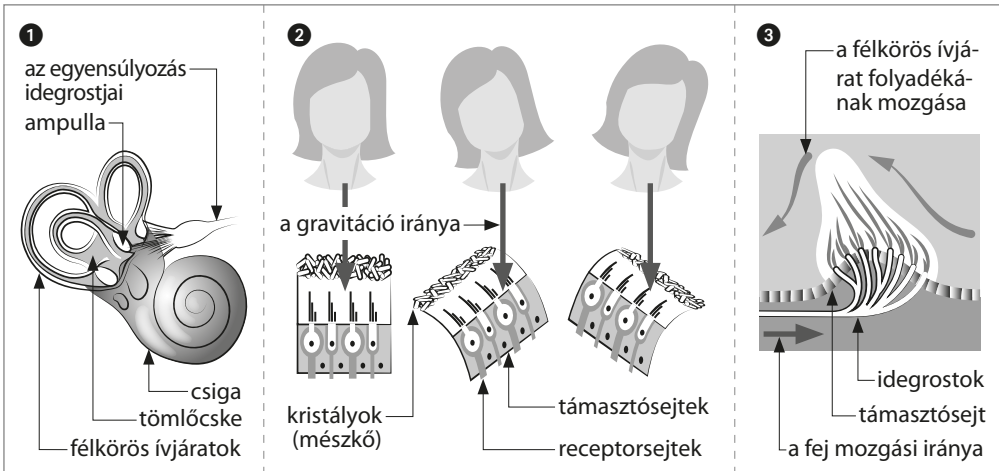
Kísérlet – a hangirány érzékelése

- Egy hangforrást mozgatnak a bekötött szemű kísérleti személy körül, neki pedig meg kell neveznie az irányt, ahonnan hallja.
- A hang irányának meghatározása a két fülbe jutó hanghullámok időbeli eltolódása alapján történik.
- Egy tárgy távolságát gyakran hangjának erőssége mutatja: ha a hang erőssége nő vagy csökken, abból kikövetkeztetjük, hogy a tárgy közeledik-e, vagy távolodik.

Kísérlet – hallásküszöb vizsgálata

- A páciensek klinikai audiométer segítségével különböző frekvenciájú hangokat hallanak egy speciálisan kialakított, hangszigetelt siketkamrában.
- A halláscsökkenés mértékének pontos megállapításához folyamatosan emelik a hang-erőt, mindaddig, amíg a páciens meg nem hallja a hangot, és kézfeltétellel, vagy egy nyomógomb segítségével azt jelzi. A két fül vizsgálata külön-külön történik.

K 24 Egyensúly-érzékelés

4/18

Otto Loewi kísérlete

- Békaszíveket preparált ki, az egyiket a szívét beidegző nervus vagussal együtt, a másikat anélkül. A nervus vagus ingerlése során az első szív lassabban dobogott.

- Ezután mintát vett a szerveket körülvevő sóoldatból, és a másik szívre cseppentette, aminek az összehúzódásai azonnal lelassultak, idegingerlés nélkül. Tehát az átvitt folyadékba kerülő anyagnak lehet ebben szerepe.
- Kísérletei elemzésével megállapította, hogy az idegek nem közvetlenül hatnak a beidegzett szervekre, hanem az általuk termelt kémiai anyag útján.

Zsigeri idegrendszer

- A bélcsatorna falában lévő idegsejtek együttese, a tápcsatornában keletkező ingerekre ad helyi reflexekkel választ.
- Nincs központi idegrendszeri része.

A keringés szabályozása

- **Szív működés:** a szívfal nyomásérző receptorai – X. agyideg (bolygóideg) érzőrostja – nyúltagy, hipotalamusz – X. agyideg rostjai – gerincvelői idegek szimpatikus rostjain át – szívizom: paraszimpatikus hatásra lassul, szimpatikus hatásra gyorsul.
- **Vérnyomás:** az aorta és a nyaki verőér szegletének mechanoreceptorai – IX. agyideg, X. agyideg – nyúltagy (nyomásfokozó és -csökkentő sejtek) – hipotalamusz – X. agyideg rostjai – gerincvelői idegek szimpatikus rostjain át az erek simaizmai.
- **Véreloszlás:** a hipotalamusz szimpatikus és paraszimpatikus központja – idegi és hormonális hatás – kapillárisok záróizmai.

A légzés szabályozása

- Belégzés:
  - A vér CO₂-koncentrációja emelkedik – nyúltagyi belégző központ.
  - O₂-koncentrációja csökken: kemoreceptorok az aortaív falában – IX., X. agyideg – nyúltagyi belégző központ – belégzés.
- Kilégzés: Mechanoreceptorok a tüdőhólyagocskák falában – információ – kilégző központ gátolja a belégző központot – kilégzés.
- A hídagy légzőközpontja felel a ki- és belégzés rendezettségéért, szabályos ritmusáért.

4/19

Az idegrendszeri betegségek

- **Agyrázkódás**
  - A koponyát ért tompa erőhatásra az agy szövetei nem szenvednek maradandó károsodást.
  - Jellemző tünetei:
    - rövid tudatzavar (eszméletvesztés vagy zavartság),
    - fejfájás, szédülés, hányinger, hányás, sápadtság, verejtékezés,
    - a baleset körüli percekre vonatkozó emlékezetkiesés.
- **Agyvelőgyulladás:** általában vírusfertőzés okozza.
- **Agyhártyagyulladás:**
  - Vírus, illetve baktérium okozza.
  - Magas lázzal, fejfájással, fokozott fényérzékenységgel jár.
- **Migrén:**
  - Rohamokban jelentkező heves fejfájás.
  - Néhány órától akár két napig is eltarthat.
  - Kísérheti émelygés, hányinger, hányás, hasmenés, látótérkiesés.
  - Általában az agyi erek hirtelen szűkülete, majd kitágulása okozza.

- **Epilepszia:**
    - Rohamokban fellépő idegrendszeri betegség, melyet tudatzavar kísérhet.
    - A rohamok egyes agyi idegsejtcsoportok nagy erejű, kóros ingerülethullámaiból keletkeznek, az agy különböző részeiben kialakult működési zavar következtében az izgalmi és gátló folyamatok egyensúlya felbomlik, izgalmi túlsúly keletkezik.
    - A nagy rohamnál eszméletvesztés, az izmok megfeszülése, rángása vagy teljes tónustalanság lép fel, kis rohamoknál nincs teljes eszméletvesztés, összeesés.
  - **Szélütés (agyvérzés, stroke):**
    - Az agyi erek megrepednek, vér kerül az agy szövetei közé, a károsodott agyterület működése kiesik.
    - Gyakran valamelyik ellenoldali testfél zsibbadásához, illetve bénulásához, beszédzavarhoz, a járás, egyensúly, nyelés vagy látás zavarához vezethet.
    - Kiváltó okok: például magas vérnyomás, izgalmi vagy testi megerőltetés.
  - **Pszichoszomatikus betegségek**
    - Az elnevezés a test (görögül *szóma*) és a lélek (görögül *pszükhé*) kölcsönhatásának zavarára utal.
    - Kialakulásában fontos szerepet játszik a szociális környezet.
    - A pszichés zavarok szervi betegségeket is okozhatnak: például a gyomor- és nyombélfekélyek nagy hányadát, szív- és érrendszeri (magas vérnyomás, infarktus stb.), asztmás, allergiás, bőrbetegségeket, daganatos betegségeket.
    - A stresszhatások emelik a pulzusszámot, a vérnyomást és a vérben a koleszterin, a triglicerid, a vércukorszintjét, a szívre fokozott veszélyt jelentenek.
    - A betegségek kialakulására hatással vannak: a személyiségtényezők, a társadalmi nyomás, a stressz, a biológiai faktorok.
  - **Anorexia:**
    - Kóros étvágytalanság.
    - Intenzív félelem a súlygyarapodástól vagy az elhízástól; torz testkép.
  - **Bulimia:**
    - Beteges falánkság.
    - Mély lelki válságban előforduló, kórosan fokozott étvágy, amely nem csillapítható csupán táplálkozással.
    - A betegek gondolatai szinte kizárólag az evés körül forognak, ez jelenti életükben az egyetlen megnyugtató eseményt.
    - A beteg gyakran hányással könnyít magán.
  - **Izomdiszmorfia:**
    - Az izomdiszmorfiában szenvedők testüket nem képesek reálisan megítélni, azt túl soványnak, erőtlennek, gyengének látják. Férfiakra jellemző testképzavar, kényszeres magatartás.
    - A páciens komolyan úgy gondolja, hogy akár egyetlen edzés elhagyása is súlyos izomtömeg-veszteséghez vezethet, ezért életét teljesen az edzésnek rendeli alá.
  - **Neurózis:** állandó feszültségi állapot, ingerlékenység, fáradékonyság, álmatlanság, koncentrációzavar, a teljesítőképesség hiánya.
  - **Depresszió:** súlyos hangulatzavar, beszűkül az érdeklődés, lassulnak a test működései, öngyilkossághoz is vezethet.
  - **Paranoia:** a beteg a valóságot darabokban érzékeli, üldözöttnek érezheti magát.
  - **Skizofrénia:** tudathasadásos személyiségzavar.
- **Alzheimer-kór:**
    - Fokozatos elbutulással, majd gyors biológiai leépüléssel járó betegség.
    - Idős korban, 50–60 év között gyakori. A betegség élettartama 5-8 év.

- Tünetei – emlékezetgyengeség, tájékozódási, olvasási és beszédzavarok, a betegség végén a személyiség teljes leépülése.
- Kiváltó oka – az agykéreg sorvadása, az agysejtek elhalnak. Számos tényező szerepet játszhat a betegség kialakulásában.
- **Parkinson-kór**
  - Lassan előrehaladó, mozgászavarokkal járó, hosszú lefolyású, az extrapiramidális pályarendszer megbetegedése.
  - Általában idősebb korban kezdődik (50–60 év között).
  - Jellemzők:
    - A végtagok remegése, arcizmok merevsége, gyakori a beszéd zavara, gyakran jár depresszióval és a gondolkodás lelassulásával.
    - A szellemi képességeket nem csökkenti.
  - A betegség oka: az extrapiramidális rendszer magvaiban kóros sejtpusztulás, és csökken az ingerületátvivő anyagok termelődése is.
  - A betegséget kiváltó ok többnyire ismeretlen, idegrendszeri fertőzések és gyógyszerek is előidézhetik.
  - Kifejlődése gyógyszerekkel lassítható, de nem gyógyítható.
- **Stressz**
  - Amikor az emberek fizikai vagy pszichikai jóllétüket veszélyeztető eseménnyel szembe-sülnek; ezek az események a **stresszorok**, az ezekre adott válaszok a **stresszreakciók**.
  - Szélesebb értelemben:
    - A szervezet és a külvilág közötti kölcsönhatás folyamatában fellépő, újszerű, választ igénylő helyzet.
    - A szervezet kilendül nyugalmi állapotából, fokozottan reagál az ingerekre.
    - Aktiválódnak az egyensúlyt újra megteremtő szabályozó rendszerek.
  - Szűkebb, hétköznapi használatban: a megoldhatatlan kapcsolatok, szituációk – ez a Selye János által megfogalmazott kontrollálhatatlan, negatív stressz, a distressz.
  - **Distressz** – ha nem jut tér az élettani és pszichés válasznak, a szervezet fiziológiai és pszichés egyensúlya felborul:
    - Tünetei – állandó idegeskedés, türelmetlenség, ingerültség, az immunsejtek számbeli és minőségi romlása miatt fogékonyság a betegségekre, gyakori felső légúti panaszok, bőrfertőzések vagy hajhullás.
    - A stresszre adott leggyakoribb válasz a szorongás, a félelem.
    - Valódi pszichoszomatikus betegségekhez, például magas vérnyomáshoz, infark-tushoz, depresszióhoz, menedzserbetegséghez vezethet.
  - A stressz fokozott szimpatikus hatás és adrenalin termelődés eredménye.
  - A jó stressz az **eustressz**:
    - Nélkülözhetetlen, kreativitásra serkentő, alkotó energiákat felszabadító inger.
    - Segít felismerni a veszélyt, mozgósítani a szervezet védekező rendszerét, és helyesen dönteni.
  - Stresszhelyzetben **stresszfehérjék** jelennek meg, elősegítik más fehérjék feltekere-dését, biztosítják azok működőképességét.
  - A chaperon (dajkafehérje) lehetővé teszi az élőlény életben maradását a változó körülmények között is.

Civilizációs ártalmak

- Az emberiség civilizációs fejlődésének előnyeit kísérő jelenséggé váltak fel:
  - a fizikai aktivitás drasztikus csökkenése, egyoldalúvá válása,
  - stresszes életmód, fokozott idegi, pszichikai megterhelés,

- túlfogyasztás,
- környezeti ártalmak, a környezet rákkeltő anyagokkal való szennyezése,
- helytelen táplálkozás,
- szenvedélybetegségek,
- a szociális támogatottság hiányából fakadó immunvédekezés gyengülése.

Civilizációs betegségek

- Elsősorban a fejlett országokban vált tömegessé a civilizációs ártalmak következtében a jellegzetes betegségcsoportok kialakulása:
  - keringési betegségek (például érlemeszesedés, magas vérnyomás, infarktus, stroke),
  - daganatos megbetegedések,
  - mozgásszervi betegségek,
  - idegrendszeri pszichés zavarok és betegségek (szenvedélybetegségek, depresszió, mániák, szorongások, félelmek, fóbiák stb.).

Szenvedélybetegségek

- Kémiai szer fogyasztására vagy valamely magatartásra irányuló ellenállhatatlan készletetés.
- Egészségkárosítók, használatuk függőséghez vezethet.
- Dohányzás:
  - Cigaretta, szivar, pipa formájában.
  - Aktív és passzív dohányzás.
  - A dohányfüstben kátrány, nikotin, szén-monoxid, káros égéstermékek vannak.
  - Hatása – légúti daganatos (rákos) megbetegedések, szívinfarktus, stroke.
- Alkoholizmus – mértéktelen alkoholfogyasztás:
  - Rövid távú hatása – lerészegedés, alkoholmérgezés.
  - Hosszú távú hatása – idegrendszeri károsodás, a máj szöveteinek pusztulása, szív- és keringési rendellenességek, gyomorfekély, gyomorrák, immunrendszeri problémák.
- Kábítószeresítés

Pszichoaktív szer- és droghasználat

- Minden olyan anyag, amely a szervezetbe kerülve megváltoztatja annak működését, és a használata függőséghez vezet.
- A központi idegrendszerre hatnak. Nem minden drog tekinthető kábító hatású szernek.
- **Narkotikumok:**
  - Tudatbefolyásoló szerek.
  - Az idegsejtek ingerületvezetését gátolják, bekötődnek a gátló ingerületátvivő anyagok helyére a posztzinaptikus membránon.
- Izgatószer: fokozza az ingerületátvivő anyagok ürülését a szinaptikus résbe.
- A drogok központi idegrendszerre gyakorolt hatása alapján:
  - **Stimulánsok** – stimulálják, gyorsítják, izgatják a központi idegrendszer működését, például az amfetaminszármazékok, az ecstasy, a kokain, a nikotin és a koffein.
  - **Depresszánsok** – elsődlegesen nyugtató hatásúak, például egyes pszichoaktív hatású gyógyszerek (nyugtatók, altatók, szorongásoldók), az alkohol, valamint az opiátok (ópium, morfium, heroin, kodein, metadon).
  - **Hallucinogének** – elsődleges hatásuk a tudati működés, az észlelés, a gondolkodás szokásos folyamatainak megváltoztatása, módosult tudatállapotok létrehozása, például LSD, cannabisszármazékok, szerves oldószerek.
- Csoportosítás más módon:
  - „lágú” drogok – például marihuána, hasis,

- „kemény” drogok – például kokain, amfetamin,
- legális drogok – alkohol, koffein (kávé), nikotin (cigaretta), egyes gyógyszerek (nyugtatók, altatók, szorongásoldók),
- illegális drogok – opiátok, cannabisszármazékok, LSD, amfetamin, ecstasy, kokain.
- Veszélyek:
  - A hatóanyag-tartalom változó lehet.
  - Függség alakul ki.

Függség (dependencia)

- Függség: amikor a fogyasztó számára a szer által kiváltott hatás olyan fontossá válik, hogy leküzdhetetlen kényszert érez a szer bevitelére.
- A kívánt hatás eléréséhez állandóan, és jelentősen növelni kell a dózist (tolerancia).
- A drogos jó közérzete, egyensúlyi állapota a kábítószer bevitelétől függ.
- A szer megvonása esetén elvonási tünetek alakulnak ki, melyek csak a szer megfelelő adagjával szüntethetők meg.
- **Fiziológiai függség:** amikor a kémiai anyag intenzív kapcsolatba kerül a szervezettel, megvonása erős, akár halálos reakcióhoz vezethet.
- **Pszichés függség:** az elvonásakor félelem-, és veszteségérzés, depresszió, feszültség, kétségbeesés, hangulatingadozás jelentkezik.
- **A viselkedési függségek:**
  - A személy egy viselkedési mintázattól függ.
  - Például kóros játékszenvedély, munkafüggség, számítógép-függség, internetfüggség, testedzés függség, futás mánia, kényszeres vásárlás, pirománia (kényszeres gyújtogatás), kleptománia (kényszeres lopás), anorexia nervosa, bulimia nervosa.
- A kémiai és viselkedési függség között nagyon sok a hasonlóság:
  - Mindkét betegségformát jellemzi, hogy a szenvedélybetegnek többször egy azonos viselkedésmintát kell újra és újra végig csinálnia.
  - Jellegzetességek – a kényszeresség, a viselkedés feletti kontroll elvesztése.
- A megelőzés lehetőségei: megfelelő pszichés háttér kialakítása (környezet, család, szülő), érzelmi biztonság, problémamegoldás kialakítása (megküzdés), felkészítés a „droghelyzetek” elutasítására, egészséges életmód kialakítása, tájékoztatás.

Megerősítés, függség, rászakás – dohányzás, alkohol, droghasználat

- A rászakás oka többféle lehet:
  - unalom, kíváncsiság, kalandvágy, lázadás;
  - a felnőttektől, illetve a valóságtól történő eltávolodás vágya, menekülés a problémák, megoldatlan konfliktusok elől;
  - a kortársak rábeszélése (szociális befolyásolás);
  - az önbizalom hiányának pótlása; önigazolás, új közösségbe történő bekerülés érdeke;
  - a rideg, korlátozó, autoriter szülői magatartás, vagy pont ellenkezőleg a túlzott engedékenység stb.
- Megerősítés: azt látja, hogy a dohányzó/drogozó/alkoholt fogyasztó társ népszerűbb.
- Lépések: kipróbálás – szokássá válás – rászakás – függség – testi, illetve lelki függség.
- Több olyan kábítószer létezik, amely csak lelki függséget alakít ki, testit nem, ilyen például a marihuána.
- A fizikai függséget okozó kábítószerek szedésekor a szervezet hozzászokik a folyamatosan fogyasztott anyaghoz, hiánya esetén megvonásos állapot alakul ki depresszióval és egyéb panaszokkal.
- Rövid idő alatt fizikai függséget alakít ki például a kokain, a crack, a heroin és az ópium.

Az életmód szerepe az idegrendszeri betegségek leküzdésében

- Az egészséges életmóddal megelőzhetők a betegségek:
  - megfelelő mennyiségű és minőségű táplálkozás, mértékletes szeszital-fogyasztás,
  - testedzés, mozgás,
  - pihenés, rekreáció, az idegi kimerültség kerülése, megfelelő mennyiségű alvás,
  - stresszleküzdés, pozitív gondolkodás,
  - káros szenvedélyek mellőzése (például dohányzás),
  - egészséges környezet megteremtése.

A jóllét fogalma

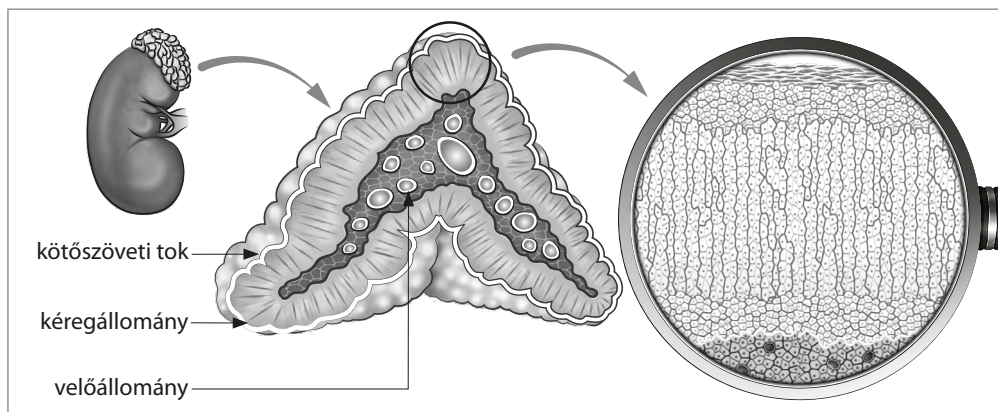
- A fizikai jóllét:
  - a köznapis értelmében szerinti egészség,
  - megfelelő környezeti viszonyok, a koffein-, az alkohol-, a nikotinfogyasztás kerülése, a rendszeres mozgás, megfelelő táplálkozás, testápolás, higiéné.
- A mentális jóllét:
  - a lelki egészség,
  - alkotóelemei: megfelelő érzelmi és társas kapcsolatok, pihenés, érzelmi egyensúly.
- A szociális jóllét:
  - a megfelelő életkörülmények (például megfelelő lakóhely, munkahely, anyagi háttér, egészségügyi ellátás, munkalehetőség) megléte.

4/20

Szövethormonok

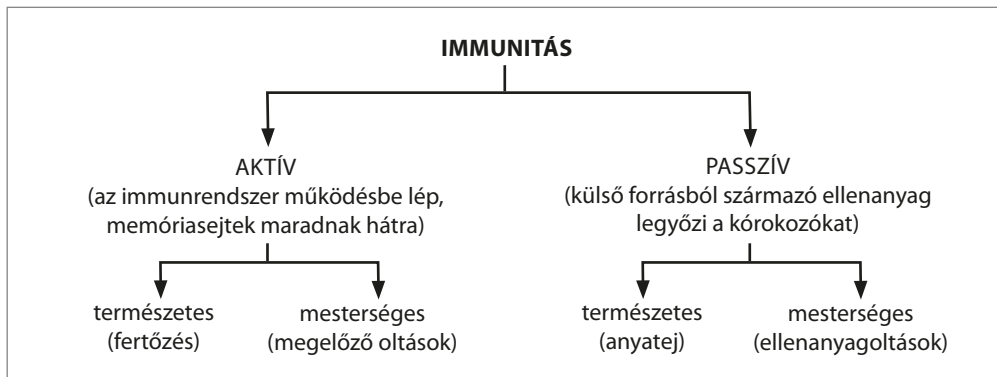
- Nem belső elválasztású mirigyek, hanem egyéb szöveti sejtek termelik őket:
  - **Szomatomedinek** – a májban termelődnek, növekedési faktorok, hatásuk: a test általános növekedése, a szervek növekedése.
  - **Gasztrin** – fokozza a gyomornedv, az epe, a hasnyál termelődését, serkenti a gyomor-vékonybél perisztaltikáját.
  - **Enterogasztrin** – gátolja a gyomornedvtermelést, lassítja a gyomor izomzatát.
  - **Szekretin** – fokozza a hasnyálmirigy működését, serkenti a máj epetermelését.
  - **Pankreozimin** – növeli a hasnyálmirigy enzimtermelését, összehúzza az epehólyagot.
  - **Renin** – a vese szöveti hormonja, biztosítja a vesearteriolák megfelelő vérnyomását.

K 25 A mellékvese

K 26 Az immunitás fajtái

K 27 A vércsoport öröklődése

Anya vércsoportja	Apa vércsoportja			
	A	B	AB	0
A	A vagy 0	A, B, AB, 0	A, B, AB	A vagy 0
B	A, B, AB, 0	B vagy 0	A, B, AB	B vagy 0
AB	A, B, AB	A, B, AB	A, B, AB	A vagy B
0	A vagy 0	B vagy 0	A vagy B	0
Gyermek vércsoportja				

K 28 Véradás

Ha a vércsoportod:	Neki segíthetsz:	Neked segít:
A+	A+ AB+	A+ A- 0+ 0-
0+	0+ A+ B+ AB+	0+ 0-
B+	B+ AB+	B+ B- 0+ 0-
AB+	AB+	Bárki:
A-	A+ A- AB+ AB-	A- 0-
0-	Bárkinék:	0-
B-	B+ B- AB+ AB-	B- 0-
AB-	AB+ AB-	AB- A- B- 0-

4/21

Az immunrendszer egészsége

- **A gyulladás tünetei, kialakulásuk oka:**
  - Az immunrendszer láncreakció alapuló válasza egy fertőzésre vagy irritációra.
  - A szervezetbe jutó baktériumok ellen először a neutrofil granulociták, majd a monociták küzdenek.

- A környező szövet gyulladásba jön.
- A gyulladás jellemzői: a duzzanat, a vöröses szín, a fájdalom, a melegség, a szerv funkciójának kiesése.
- **Szepszis** – fertőzés okozta gyulladás, ami ráterjed az egész szervezetre.
- **Autoimmun betegségek**
  - Autoimmun reakció:
    - Nem működik megfelelően a szervezet saját felismerési rendszere, egyes saját antigének is immunválaszt váltanak ki.
    - Oka az immun tolerancia (klónszelekcióval elpusztulnak azok a sejtek, amelyek ellenanyagai veszélyt jelentenek a saját antigénekre) zavara.
    - Az immunreakció során gyulladás alakul ki.
  - Autoimmun betegség:
    - Gyűjtőfogalom, amelybe különböző betegségek tartoznak.
    - Számos tünetük (például mellhártya-, szívbelhártya-, ízületi gyulladás) hasonló, a különbséget az jelenti, hogy melyik szervben zajlik a folyamat.
    - Az autoimmun betegségek kialakulásának okai komplexek.
    - Jellemző a nemek közötti különbség is.
  - Példák autoimmun betegségekre:
    - Egész szervezetet érintők – reumás ízületi gyulladás, érgyulladás szindrómák stb.
    - Egyes szervrendszereket érintők: vörösvérsejt-széteséssel járó vérszegénység, Sclerosis Multiplex (SM), inzulinfüggő cukorbetegség, vesztes vérszegénység, fekélyes bélgyulladás stb.
- **Immunbetegségek:**
  - Allergia,
  - AIDS (szerzett immunhiányos tünetegyüttes),
  - nyirokszervi daganatok (limfómák).
- **Allergia:**
  - Az immunrendszer túlzott működése.
  - Az idegen anyagokkal szembeni túlérzékenység olyan antigének ellen, amelyek nem veszélyesek.
  - Az allergiás betegbe bejutó idegen anyagot, amely kiváltja az allergiás reakciót, allergénnek nevezzük.
  - Gyakoribbá válásuk összefügg a növekvő környezetszennyezéssel.
- **Allergének**
  - Az allergiás betegbe bejutó idegen anyagok, melyek kiváltják az allergiás reakciót.
  - Inhalatív allergének:
    - Környezetünkben belélegezve, az orrüregben és a tüdőben váltanak ki allergiás reakciót.
    - Egész évben jelen van – a háziporatka, a penészgombák, az állati szőrök, a madártoll, a foglalkozási anyagok (például a liszt).
    - Szezonálisan fordul elő – bizonyos fák, fűvek gyomok virágpora (pollen).
  - Kontakt allergének:
    - A bőrrel érintkezve allergiás reakciót váltanak ki, leggyakrabban csalánkiütést (urticaria), ekcémát.
    - Különböző vegyszerek, illatszerek, fémek (nikkel, króm), gumi stb.
    - Különböző rovarok, mérgező növények csípése során bejutó allergének.
  - Táplálékallergének: leggyakrabban az ételekben levő fehérjék, egyes gyümölcsök, a gomba, az adalékanyagok, a színezékek, a tartósítószer, a különböző gyógyszerek stb. okozzák.

- Egyéb tényezők:
  - környezeti tényezők, fizikai terhelés (főleg asztma esetében), időjárási tényezők, frontok, meleg- vagy hidegallergia, napallergia;
  - stressz, erős érzelmek, indulatok, fertőzés, betegség, hormonális és anyagcseré-változások.
- Reakciók: csalánkiütés, szénanátha, tüdőasztma, anafilaxiás sokk, ekcéma, kontakt bőrgyulladás.
- **A láz szerepe**
  - A normális testhőmérséklet 36 °C és 37,2 °C között állandó, anyagcserénk ezen a hőmérsékleten működik a legjobban.
  - A láz:
    - Fertőzésekre vagy sérülésekre beinduló védekezési reakció, bizonyos mértékig normális védekező mechanizmus.
    - A testhőmérséklet emelkedésével az immunrendszer energiatöbbletet kap, hatékonyabban dolgozik, gátlódik a kórokozók szaporodása.
    - A szervezet védekező rendszere 37,5 °C körül a legaktívabb, ezért a mérsékelt láz csillapítása felesleges.
    - Magas láz esetén (41-42 °C felett) a lázat minden esetben csillapítani kell.
  - A lázcsillapítás:
    - Fizikai módszerek – a hőelvonás fokozásával, például hűtőfürdő, törzsborogatás.
    - Gyógyszeres – a fűtőközpont működésének mérséklésével, például tablettá, injekció, végbélkúp.
- **A járványok elleni védekezés lehetőségei:**
  - rendszeres kézmosás alaposan, szappannal és folyóvízzel, vagy tisztítás alkoholos kézfertőtlenítővel,
  - szemhez, szájhoz, archoz nem nyúlni, illetve csak kézmosást követően,
  - rendszeres szellőztetés,
  - a gyakran megérintett felületek rutinszerű megtisztítása,
  - a nagy tömeg, zárt légterű helyiségek kerülése,
  - a betegekkel való érintkezés kerülése,
  - köhögéskor, tüsszentéskor papír zsebkendő használata, majd azonnali eldobása,
  - távolságtartás másoktól,
  - tartózkodás a másokkal történő szoros fizikai érintkezéstől,
  - maszkviselés.
- **Alap szaporodási ráta:**
  - A járványtanban az alap szaporodási ráta mérőszáma azt jelenti, hogy átlagosan hány másodlagos esetet okoz egy tipikus egyedi fertőzött eset olyan populációban, amelynek nincs immunitása a betegségre, a fertőzés megállítására irányuló intézkedések hiányában.
  - Jelölése: R₀.
  - Használata azért hasznos, mert segít meghatározni, hogy a fertőző betegség terjedni fog-e a populációban. A magas R₀ értékek a nagyobb járvány lehetőségére utalhatnak. Minél nagyobb az R₀ értéke, annál nehezebb megfékezni a járványt.
  - Több tényező befolyásolja, például mennyi ideig fertőzőek a betegek, a kórokozó mennyire fertőző, és a populáción belül mennyi fogékony emberrel kerülnek kapcsolatba a betegek.
- **Szervátültetés**
  - A szervadó (donor) és befogadó (recipiens) minél nagyobb immunológiai egyezése szükséges.

- Az átültethető szervek közül a szív, tüdő, máj és vékonybél átültetése életmentő beavatkozás.
- A veseátültetés nem életmentő beavatkozás, de a transzplantáció után a beteg kétszer olyan hosszán él, mint dialízissel.
- A hasnyálmirigy átültetése (általában vesével együtt) javítja a beteg életminőségét.
- A többi transzplantáció (például a szaruhártya, a csontvelő, a porc, a csont, az ízület): szövetátültetés.
- Gond: az immunrendszer felismeri a beültetett idegen szövetet, kilökődési reakció indulhat meg.
- A szervátültetéssel kapcsolatban felmerülő problémák például:
  - Mikortól lehet átültetni egy halott ember szerveit?
  - Szükséges-e a haldokló vagy a hozzátartozó beleegyezése a szervkivételhez?
  - Az igazságos elosztás kérdése: a szervátültetésre várni kell, sorrend kialakítása.
  - Megengedhető-e szervek és szövetek klónozással történő reprodukálása?
  - A szervkereskedelem kérdése.

4/22

Szöveti differenciálódás

- **Ektodermális** eredetű (külső csíralemezből származik): az idegrendszer, érzékszervek, bőr.
- **Mezodermális** eredetű (középső csíralemezből származik): vázrendszer (csontok, izmok), vér, érrendszer, kiválasztó rendszer, nemi szervek, savós hártályak (pl. mellhártya).
- **Entodermális** eredetű (belső csíralemezből fejlődik): az emésztőrendszer, a légzőrendszer.

4/23

A szaporodás, az egyedfejlődés egészségtana

- **Nőgyógyászati szűrővizsgálatok**
  - A rendszeres nőgyógyászati szűrővizsgálat kiemelten fontos megelőző jellegű vizsgálat, melynek elsődleges célja bizonyos szexuális úton terjedő fertőzések, illetve a rák megelőző állapotainak időbeni felismerése, diagnosztizálása.
  - A méh, a petefészkek, az emlők vizsgálatából és a méhnyak szűrésből (citológia) áll.
  - Célja: a betegségek megelőzése (például a méhnyakrák, az emlőrák), fogamzásgátlók orvosi vizsgálat utáni felírása, a szervek egészséges állapotának megőrzése.
  - Lehetőségei:
    - méhnyakrákszűrés,
    - emlőszűrés,
    - a hüvely gyulladással, gombás megbetegedéseinek vizsgálata,
    - hüvelyi ultrahang, hasi ultrahang.
- **Családtervezés:**
  - A leendő szülők tudatosan megtervezik a születendő utódok számát, valamint a születés idejét.
  - A szülők mindent megtesznek annak érdekében, hogy a gyermekek egészségesen jöjjenek a világra, például genetikai tanácsadás, egészségügyi vizsgálatok, veszélyhelyzetek kizárása.
- **Terhességi tesztek**
  - Régi eljárás: A terhesnek vélt nő vizeletét hím kecskebéka hasi nyirokszákjába fecskendezték, majd, ha pár óra elteltével a béka vizeletében spermiumokat találtak, az terhességet jelentett.

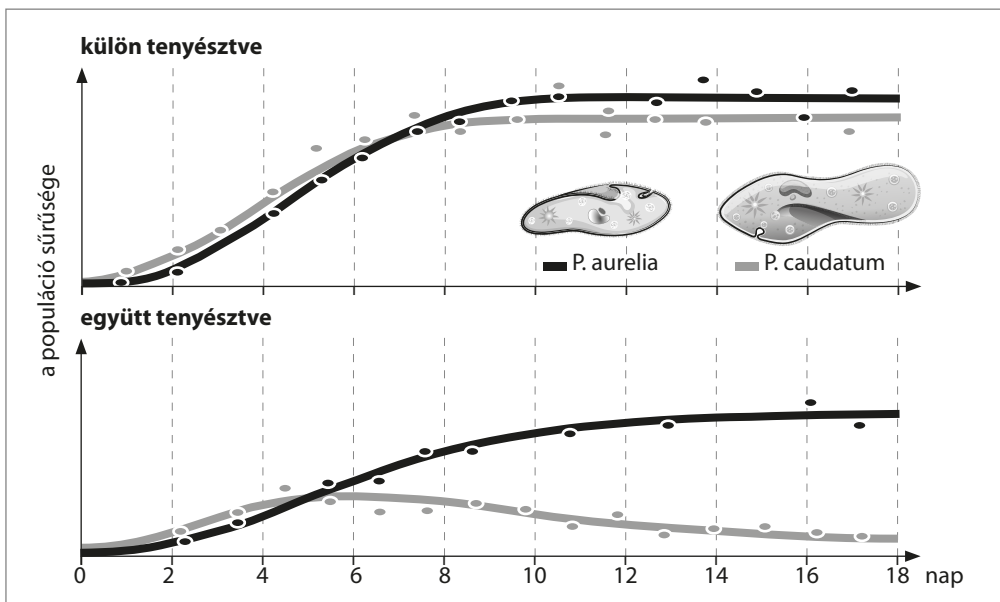
- **Korszerű eljárás:**
  - A terhességi teszt pozitívását a külső magzatburok által termelt HCG-hormon okozza.
  - A HCG-hormon termelődése a beágyazódáskor indul meg, tehát általában az elmaradt vérzés (ekkorra már kb. két hét eltelt a megtermékenyüléstől) után jó egy héttel válik pozitívvá a teszt.
  - A hormon kis része a vérből a vesében kiszűrődik, így a vizeletben kimutatható.
- **Terhesgondozás:**
  - Célja – Az anya és a magzat a lehető legjobb állapotban érje el a szülés idejét, az esetleges egészségügyi gondokat pedig az anya és a fejlődő magzat szervezeteiben időben felismerjék.
  - Módszere – szűrővizsgálatok, folyamatos vizsgálatok.
- **A kismamák életmódja:**
  - vitamin- és ásványianyag-pótlás,
  - magzatvédő vitamin szedése,
  - egészséges táplálkozás (sok zöldség, gyümölcs),
  - megfelelő folyadékmennyiség,
  - testmozgás,
  - alkohol, drog, cigaretta kerülése,
  - szennyező és károsító anyagok kerülése (szennyezett levegő, sugárzás stb.).
- **Terhesség megszakítás**
  - A terhesség természetes (spontán vetélés) vagy mesterséges (művi vetélés, abortusz) úton történő megszakadása.
  - A terhesség a 12. hétig indokolt esetben megszakítható, a megtermékenyült petesejt ekkor még nem ágyazódott be mélyen a méh falába.
  - Vetélésről a terhesség 29. hetéig, koraszülésről ezt követően beszélünk.
  - Nem fogamzásgátlási módszer, hanem élő embrió eltávolítása.
  - Biológiai értelemben a zigóta teljes emberi génállománnyal rendelkező potenciális embernek számít.
  - Lehetséges következmények:
    - Korai szövődmények – például kóros vérzés, a méh falának sérülése.
    - Késői szövődmények – gyulladás, későbbi terhességnél spontán vetélés, koraszülés, esetleges meddőség.
    - Pszichológiai hatások – hosszú távú lelki, problémák alakulhatnak ki a terhesség megszakítás következtében.
- **Meddőség**
  - Meddőségről akkor beszélünk, ha a fogamzásgátlás módszereinek alkalmazása nélkül, a szokásos és rendszeres nemi kapcsolat ellenére egy éven belül nem jön létre a terhesség.
  - A meddőség:
    - Lehet elsődleges, amikor még soha nem volt terhes.
    - Lehet másodlagos, amikor már egyszer vagy többször várandós volt, de újabb terhesség nem áll elő.
  - A meddőségek oka kb. 50%-ban női, 35%-ban férfi eredetű, 10%-ban mindkét fél együttesen felelős, 5%-ban az oka ismeretlen.
- **A meddőség lehetséges okai**
  - A nő részéről:
    - A méh, a petefészek, a petevezeték gyulladással járó folyamatai.
    - A méh anatómiai, illetve fejlődési rendellenességei.

- Endometriózis: méhnyálkahártya-szigetek elhelyezkedése a méhen kívül.
- A petesejt nem érik meg, nem átjárható a petesejt burka.
- A méhnyak nyákállományának a hímivarsejtek elleni reakciója.
- Hormonális zavarok, enzim működési zavarok.
- Kromoszóma-rendellenességek.
- A férfi részéről:
  - A herék betegségei.
  - A hímivarsejtképzés zavara – a spermiumok alacsony száma vagy nem kielégítő mozgékonyasága.
  - Közösülési képtelenség.
  - prosztatagyulladás.
  - Hormonális zavarok, kromoszóma-rendellenességek.
  - Tesztikuláris feminizáció (Morris-szindróma): ránézésre nőnek tűnő alkat, de rejtett heréi vannak, kromoszómáisan is férfinak minősül.
  - Immunológiai problémák.
- Közös okok:
  - általában immunológiai eredetűek,
  - környezeti ártalmak.
- Pszichogén faktorok, lelki okok is befolyásolják.
- Különbséget kell tenni a sterilitás (meddőség) és az infertilitás (kihordási képtelenség) között.
- **A meddőség kezelése:**
  - Ovuláció indukció – a petefészek működését gyógyszeres úton, tabletta, injekció formájában serkentve lehet szabályos peteérést biztosítani.
  - Terminált együttlét – a szexuális élet megfelelő időzítése: a tüszőrepedés körüli kb. 3 napban történő együttlét jó eséllyel terhességet eredményez.
  - Inszemináció – a kezelés (ondófelhelyezés, méhen belüli mesterséges megtermékenyítés) során speciálisan feldolgozott ondómintát helyeznek fel a méh üregébe a tüszőrepedés idején.
  - Lombikbébi kezelés – a szervezeten kívüli megtermékenyítés (in vitro fertilizáció – IVF) különböző formái, melyek során a spermiumok és a petesejt találkozása – így a petesejt megtermékenyülése is – a szervezeten kívül, laboratóriumban történik.
  - ICSI – a lombikbébi-eljárás egy speciális fajtája, melynek során egyetlen spermiumot fecskendeznek be egy vékony tű segítségével a petesejt belsejébe (intracitoplazmatikus spermium injekció).
- **Problémák a meddőség kezelésében:** a mesterséges ondóbevitel, a lombikbébi-eljárás, a bérnyaság (más magzatának kihordása), a klónozás, az őssejt tenyésztés és előállítás számos etikai, erkölcsi, vallási, jogi problémát vet fel.
- **Hormonális fogamzásgátlás:** a nem kívánt terhesség kialakulása hormontartalmú gyógyszerekkel vagy eszközökkel megakadályozható, ennek egyik legelterjedtebb és egyben leghatékonyabb módszere a kombinált fogamzásgátló tabletta, melynek használata csak orvosi döntés mellett lehetséges.
- **A fogamzásgátló tabletta lehetséges hatása:**
  - Gátolja a peteérést, a tüszőrepedést, az ovulációt.
  - Meggátolja a pete méhfalba való beágyazódását.
  - Gátolja a sárgatest működését, amely a terhesség fenntartásáért felelős hormont, a sárgatesthormont termeli.
  - Csökkenti a spermiumok megtermékenyítő képességét.
  - A spermiumok számára átjárhatatlanná teszi a méh bevezető nyílását, a nyakcsatornát.

- **A fogamzásgátló tabletták csoportosítása**
  - Kombinált fogamzásgátló tabletták: kétféle női hormont, a tüszőhormont és a sárgatesthormont tartalmazzák, lehetnek:
    - Egyfázisúak – minden tableta egyforma mennyiségű tüszőhormont és sárgatesthormont tartalmaz.
    - Többfázisúak – különböző mennyiségű tüsző- és sárgatesthormon található bennük.
  - Csak sárgatesthormont tartalmazó fogamzásgátló tabletták: minden tableta azonos mennyiségű sárgatesthormont tartalmaz, hatékony a kombinált tablettát nem használható nők számára is (például szoptatás alatt, szív- és érrendszeri betegségekben szenvedőknél, 35 év feletti dohányzó nők esetében, 40 év felett).
  - Sürgősségi tableta:
    - Csak sárgatesthormont tartalmazó tableta, amely olyan szexuális aktust követően használható, amikor nem történt védekezés, vagy például az óvszer kiszakadt.
    - Mivel egy alkalommal nagyobb mennyiségű hormonbevitel történik, havonta csak egy alkalommal vehető igénybe.
- **Fogamzásgátlás hőmérő módszerrel:**
  - A fogamzóképes időszakokat meg lehet határozni, pl. a hőmérsékletváltozás alapján.
  - A tüszőfázisban, a ciklus első felében az alap testhőmérséklet 37 °C alatt marad, és jellemző ingadozásokat mutat.
  - Az ovulációt követően a progeszteron hatására az ébredési alaphőmérséklet (amit mindig ugyanott kell mérni), 0,2-0,4 fokkal megemelkedik, ekkor megnövekszik a terhesség valószínűsége.
  - A fogamzóképes időszak elkerülhető: a petesejt életképessége 24-48 óra, a hímvasejté 48-72 óra.
  - Az ovuláció bekövetkeztére nem lehet a hőmérséklet-ingadozából teljesen pontosan következtetni, ezért más fogamzásgátlási eljárás is szükséges.
- **A fogamzásgátlás egyéb lehetőségei**
  - Megszakított közösülés.
  - A peteérés valószínű ideje alatti közösülés kerülése:
    - Naptármódszer – a menstruáció első napjától számított 14. nap (a számított peteérés napja) +/-4 napban valószínű a fogamzás.
    - A hüvelyváladék vizsgálata, a méhnyak nyák vizsgálata: a ciklus termékeny napjain a méhnyak nyák üvegszerűvé, nyúlóssá válik, tojásfehérjére emlékeztet, tárgylemezre kikenve megszáradás után nagyítóval nézve páfránylevél-rajzolatot mutat.
  - Hüvelybe helyezhető fogamzásgátló krém, kúp, hab, zselé.
  - Injekciós készítmény.
  - Mechanikus módszerek: gumióvszer, pesszárium.
  - Spirál: méhen belüli eszköz, IUD (Intrauterine Device-méhbe helyezhető eszköz).
  - Véglleges fogamzásgátlás: meddővé tétel, sterilizálás.
- **A szaporító szervrendszer betegségei**
  - **Vérzészavarok:**
    - A menstruációs vérzés mennyiségében és idejében jelentkező rendellenesség.
    - Tünetei – bő vagy kevés, túl rövid vagy túl hosszú ideig tartó vérzés.
  - **A méh daganatai:**
    - jóindulatú a myoma,
    - rosszindulatú a rák.
  - **A petefészek betegségei:**
    - fejlődési rendellenesség,
    - gyulladások,

- jó- és rosszindulatú daganatok.
- A **PCO (Policisztás Ovárium)** a női szervezet hormonális megbetegedése, komplett anyagcserezavar. Neve onnan ered, hogy a petefészek kérge alatt ciszták sorakoznak.
- **Méhszájseb:** a nyálkahártya megváltozása a méhszájon, a rák megelőző állapota lehet.
- **Hüvelyi folyás:**
  - A hüvelyből fehéres, túrós váladék távozik.
  - Kezelése – orvos által felírt kúpokkal vagy hüvelyöblítéssel.
  - Gombás fertőzés okozhatja.
- **Fitymaszűkület:**
  - Veleszületett rendellenesség, a fityma bőre nem húzható hátra a makkról.
  - Kezelése – a fityma bőrének bevágása, eltávolítása.
- **A prosztata megnagyobbodása:** idősebb korban jelentkezik, nehezített a vizeletürítés (műtéttel kezelhető).
- **Szifilisz (vérbaj):** Baktériumfertőzés, régen gyakori, halálos betegség volt. Penicillinnel gyógyítható.
- **Gonorrhoea (tripper, kankó):** Baktériumfertőzés. Tünetei gennyes húgycsőfolyás, égő fájdalom.
- Az **AIDS** vírusa: A HIV-vírus az immunrendszer T-helper limfocitáit és a monocitákat támadja meg. Hatására az immunrendszer fokozatosan összeomlik.
- **Herpesz:** Vírusfertőzés okozza. Tünetei dudorok, hólyagok a nemi szervek környékén.
- **Candida:** Gombás fertőzés a hüvelyben. Tünetei darabos, túrószerű folyás, viszketés.
- **Trichomoniasis:** a hüvely vagy a húgycső nyálkahártyáinak gyulladásával járó, nemi úton terjedő betegség, amelyet a Trichomonas vaginalis nevű ostoros egysejtű okoz.
- **Chlamydia-fertőzés:** baktérium okozta fertőzés, a női nemi szervek (méhnyak, méhszáj, hüvelyfal) gyulladását okozza.
- A fertőzések veszélye csökkenthető a szexuális partner megválogatásával, tartós párkapcsolat kialakításával, gumióvszerrel, kellő higiénéjával.

K 29 Niche-szegregáció

A fény

- Forrása a Nap sugárzása, lehet:
  - látható fény,
  - hősugárzás,
  - UV-sugárzás.
- **Közvetlen fény:**
  - Rövidebb és hosszabb hullámhosszúságú sugarakat tartalmaz.
  - Nagyobb a melegítő hatása, a növények számára nem előnyös.
  - A teljes színképet tartalmazza (vörös, narancs, sárga, zöld, kék, ibolya).
- **Szórt fény:**
  - Minden irányban eltérített, kisebb a melegítő hatása.
  - A fotoszintézis jól hasznosítja, mert több benne a hosszú hullámú vörös fény.
- A fényviszonyokat meghatározza:
  - A szórt és a közvetlen fény aránya.
  - A megvilágítás erőssége.
  - A megvilágítás időtartama.
  - A földrajzi szélesség.
  - A felhősödés, a növényzet árnyékolása, a domborzat.

Emberi csoport

- Összetartozó személyekből kialakult együttes:
  - Tagjai között szimbolikus vagy gyakorlati értelemben vett kölcsönös függőség alakult ki – a csoport tagjainak bizonyos szükségletei individuálisan nem elégíthetők ki.
  - Egy csoporttag cselekedetei, amelyet mások magatartása is irányít minden más csoporttag viselkedését befolyásolja.
  - A legkisebb csoport a pár; elsődleges csoport (például a család, a munkahelyi kollektíva, az iskolai osztály).
  - Létszáma korlátozott, csak annyi lehet, amennyien személyesen is jól ismerik egymást.
  - A csoport önmagától formálódik ki, nem „szervezik”, kibontakozásának hajtóereje az együttes tevékenykedés.
- Jellemzők:
  - Közös eszmék – az ember elfogadja csoportja identitását.
  - Közös akciók – képes lesz a csoportjához tartozókkal közös akciók végzésére.
  - Hűség – hajlandó a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeit alávetni.
  - Transzformáció – a csoportot alkotó emberekből egy új, magasan szervezett önálló csoportorganizmus alakulhat ki.

Csoportkohézió

- A csoporttagok közti összetartó erő, amely növekszik, ha a tagok egymással szoros vagy élénk kapcsolatot tartanak.
- A csoportkohézió hatására viszont csökkennek a más csoportokkal vagy a külvilággal ápoltnak kapcsolatok.
- Az egyénben csoport-hovatartozási érzés alakul ki.

Csoportszelekció

- Olyan szelekciós folyamat, amelynek egysége nem az egyed, hanem a csoport.
- Az egyedek csoportjainak megnöveli a szaporodási sikerét, életképességét, minden olyan viselkedési forma fennmarad az evolúció során, amely kedvez az adott csoport fennmaradásának és szaporodásának.
- A populációk küzdenek egymással a túlélésért, azok a csoportok kerülnek el a kihalást, amelyek tagjai feláldozzák potenciális szaporodásuk sikerét az egész csoport javára.

Rokonszelekció

- A segítségből származó haszon (figyelembe véve a rokonsági fokot) nagyobb, mint a viselkedés okozta költség, vagyis az átörökítendő gének jelentősebb aránya, fennmaradása biztosabb.
- Azokban a csoportokban, amelyek tartósan együtt élnek, a rokonszelekció kedvez az egyedi felismerési mechanizmusok megjelenésének, mert lehetővé teszi, hogy a nagyobb csoporton belül a közvetlen rokonok valamilyen módon egymás segítségére legyenek.

5/4

Életközösség – társulás – biocönózis

- A társulások elnevezése:
  - A növénytársulásokat a karakterfajok alapján nevezzük el, a növény nemzetségneve után az „etum” végződést tesszük.
  - Karakterfaj – a társulás legjellemzőbb, leggyakoribb élőlénye.
  - Fitocönózis – növénytársulás.
  - Zoocönózis – állattársulás.
  - Flóra – a társulás növényeinek összessége.
  - Fauna – a társulás állatfajainak összessége.
- A társulások vizsgálata:
  - A terepen – előzetes tanulmányozás után kiválasztjuk a legjellemzőbb részleteket.
  - Itt kijelölünk a gyepekben 2 × 2 m-es, fás szárúakban 10 × 10, illetve 20 × 20 m-es négyzetet.
  - Felírjuk a négyzetekben található fajokat.
- Jellemzők:
  - **Egyedszám (abundancia, jele: A)** – egy faj egyedszáma a többihez viszonyítva.
  - **Borítás (dominancia, jele: D)** – azt adja meg, hogy a mintavételi négyzetben a faj egyedei mekkora területet fednek le.
  - **Állandóság (konstancia, jele: K)** – azt fejezi ki, hogy a társuláson belül végzett felvételek közül mennyiben van meg egy bizonyos faj.
  - **Hűség (fidelitás)** – bizonyos fajok csak meghatározott környezeti feltételek mellett fordulnak elő, ezek a társuláshű vagy karakterfajok, velük jellemezzük a társulásokat.
- **Kitettség** – a lejtős domborzat tájolása.

Biotóp

- Az élőlények élőhelye.

Biogenocönózis

- A biotikus egység (életközösség) és abiotikus egység (biotóp) alkotta rendszer, bonyolult kölcsönhatásokkal.

	Cseres-tölgyes	Gyertyános tölgyes	Bükkös
Előfordulás	250–400 m meleg területek	400–600 m hűvösebb területek	600 m felett hidegebb területek
Kitettségtől függően az északi és déli lejtőkön eltolódás lehet!			
Éghajlati jellemzők (évi középhőmérséklet, csapadék)	10 °C 600 mm	9 °C 800 mm	8 °C 900 mm
Szintezettség mértéke, oka	1 lombkoronaszint → sok fény, a cserje- és a gyepszint gazdag	2 lombkoronaszint → zárt, ezért a cserje- és a gyepszint szegény	1 lombkoronaszint → zárt, ezért cserje- és gyepszint szinte nincs
Jellemző fajok lombkoronaszinten	kocsánytalan tölgy csertölgy	felső: kocsánytalan tölgy alsó: gyertyán	bükk
Jellemző fajok cserjeszinten	galagonya vadrózsa húsos som kökény	fagyal kecskerágó veresgyűrűs som	nincs cserjeszint
Jellemző fajok gyepszinten	egész évben: harangvirág tüdőfű egyvirágú gyöngyperje	kora tavaszi hagymás- gumós: keltike bogláros szellőrózsa salátaboglárka	

5/5

A forró övezet élővilága■ **Trópusi esőerdő**

- Az egyenlítői öv jellemzője az egyetlen évszak: a forró, füledt, csapadékos nyár.
- A sok csapadék miatt az öv növényzetben igen gazdag.
- A hétszintes trópusi esőerdők a Föld fajokban leggazdagabb növény társulásai, 40-45 ezer növényfaj él itt.
- A növények életműködése folyamatos, mivel csak egy évszak van, sok fának évgyűrűje sincs.
- A levelek több évig élnek, nem egyszerre hullanak le.
- Ugyanabból a fajból egyszerre találni virágzó és termést hozó egyedeket is.
- A nem összefüggő felső lombkoronaszintet 50-60 méter magas, 3-4 méter átmérőjű fák alkotják.
- A középső lombkoronaszint kb. 30 méter magas, zárt réteg.

- Alatta az alsó lombkoronaszint és a cserjeszint (3-5 méter magas fák, banánfélék, bambuszok, trópusi pálmák) húzódik.
- A fényhiány miatt a gyep szint gyengén fejlett, az életműködésükhöz szükséges fényt a liánok a fákon felkúszva, az epifitonok a fákon élve szerzik meg.
- A felső lombkoronaszinthez tartozik Afrikában az ébenfa, Ázsiában a tikfa és a mangó, Ausztráliában az eukaliptuszfa, Amerikában a mahagóni.
- A liánok között él Amerikában a vanília, Ázsiában a bors és a kúszópálma.
- A haszonnövények közül Amerikából származik a kaucsuk és a kakaó, Ázsiából a banán, a fahéj, a szegfűszeg.
- Az esőerdő állatai általában a lombkoronaszintben élnek:
  - Gyakoriak a majmok – Dél-Amerikában a bögőmajom és a lajhár, Afrikában a csimpánz és a gorilla, Ázsiában az orangután és a gibbon.
  - Madarak – papagájok, Dél-Amerikában a kolibrik, Ázsiában a paradicsommadarak.
  - Ízeltlábúak – Dél-Amerikában él a madárpók, a herculesbogár (a Föld legnagyobb bogara), gyakoriak a lepkék.
- A talajszinten: Afrikában elefánt, okapi, Ázsiában tigris, Dél-Amerikában tapír.
- A vizek környékén él Amerikában a kajmán, az alligátor, a krokodil, az óriáskígyó, az anakonda, Afrikában a víziló és a krokodil.
- A maláriaszúnyog váltólázat, az Afrikában élő cecelégycsalád terjeszt.
- Az esőerdők egyik változata a folyók mentén kialakuló galériaerdő.
- A mangroveerdők az esőerdők sekély tengerpartokon megtalálható rokonai.
- **A trópusi lombhullató erdők és a szavanna:**
  - Az Egyenlítőtől északra és délre, kb. az északi és déli szélesség 10–20° között találjuk az átmeneti övet.
  - Az időjárást a passzát szélrendszer felszálló és leszálló ága alakítja, két évszakot hozva létre. A nyári félévben a passzát szélrendszer felszálló ága miatt sok a csapadék, a téli félévben a passzát szélrendszer leszálló ága száraz időjárást okoz.
  - A kevesebb csapadék miatt összefüggő, zárt, örökzöld esőerdő nem tud kialakulni.
  - Az átmeneti öv természetes növényzete a szavanna.
  - Az esőerdőkkel határos területeken trópusi lombhullató erdőt találunk.
  - A csapadék csökkenésével, a száraz időszak növekedésével először erdős szavanna alakult ki, lombhullató szárazerdőkkel.
  - Ezt követi a cserjés szavanna ligetes eloszlású lombhullató fákkal és tüskés bokrok csoportjaival.
  - Távolabb a hosszú fűvű és a rövid fűvű füves szavanna található.
  - A tipikus szavannát szárazságtűrő facsoportok és fűfélék jellemzik, Afrikában magányosan álló majomkenyérfaakkal, akáciákkal, Ausztráliában eukaliptuszokkal, Dél-Amerikában araukariákkal és pálmákkal.
  - A szavanna ligetes, füves mezőség, ahol a száraz évszakban a fűek elszáradnak, a fák levelei lehullanak.
  - A szavanna állatvilága a leggazdagabb a Földön (oroszlán, párduc, gepárd, zebra, elefánt, zsiráf, strucc, sokféle antilop, orrszarvú, kafferbivaly, nilusi krokodil stb.).
  - A lakosság életét nehezíti a cecelégycsalád és a sáska.
- **Trópusi sivatag:**
  - A forró övezet legszárazabb területe a Ráktérítő és a Baktérítő vidékén.
  - Két évszak váltakozik – egy száraz-hűvös („tél”) és egy száraz-forró („nyár”).
  - A napi hőingás nagyon magas, elérheti a 30 °C-ot is.
  - Nappal a felszín átforrósodik, éjjel viszont fagyhat is.
  - A szárazság miatt a sivatagban összefüggő, állandó növényzet nincs.

- Élet csak vízközelben, kutak, oázisok, források környékén van.
- A mély gyökerű növényzetet Afrikában kutyatejfélék, Amerikában kaktuszok alkotják.
- Az oázisokban datolyapálmát termesztenek.
- A hűvös sivatagokban „ködoázisok” alakultak ki, ahol szakállas zuzmókkal bevont kaktuszok találhatóak.
- A sivatagi oázisokban csak kevés állat él – tevék, gyíkok, kígyók, skorpiók, legyek.
- A sivatagokban efemer (rövid vegetációs idejű) növények is élnek, magvaik éveken át pihennek a talajban, ha vízhez jutnak, néhány hét alatt magot, illetve termést érlelnek.
- **A trópusi monszun vidék:**
  - A forró övezet olyan részein, ahol nagyobb szárazföld érintkezik óceánnal, trópusi monszun vidékek alakultak ki.
  - A „tél” napos, enyhe és száraz, a „tavasz” forró és száraz, a „nyár” forró, fülledt és csapadékos.
  - A csapadékeloszlást a nyári és téli monszun szabályozza (a szárazföldön, nyáron esik az eső), de nagy hatással van rá a domborzat is.
  - Dzsungel – trópusi monszunvidék a Hinduszttáni-félszigeten, sűrű, nehezen járható növényzete között él az indiai elefánt, a fekete párduc, a tigris, a kobra.

A meleg mérsékelt (szubtrópusi) öv élővilága

- **Jellemzők:**
  - A meleg mérsékelt övben a szárazföldek nyugati oldalán mediterrán éghajlat jellemző.
  - A keleti oldalon szubtrópusi monszun éghajlatot találunk.
- **Mediterrán terület:**
  - A nyár forró és száraz, a tél enyhe és csapadékos.
  - A természetes növénytakaró örökzöld keménylombú erdő, amit a Földközi-tenger vidékén nagyrészt kiirtottak, ez a macchia.
  - A keménylombú erdő fái a vízveszteség ellen fényes felülettel, sűrű szőrzettel vagy viaszréteggel védekeznek.
  - Lombkoronaszint: főleg örökzöld fák.
  - Cserjeszint – örökzöld, szúrós, illatos cserjék.
  - Gyepszint – egyéves virágos növények.
- **Szubtrópusi monszun terület:**
  - Az időjárást a téli és nyári monszunszél alakítja.
  - A tél hűvös és száraz, a nyár forró és csapadékos.
  - A természetes növényzet örökzöld babérlombú erdő, kámforfával, babérfával.
  - Lombkoronaszint – örökzöld babérfélék, tölgyek.
  - Cserjeszint – rododendron, bambusz.
  - Gyepszint – nedvességkedvelő mohák, harasztok.

A valódi mérsékelt öv élővilága

- **Füves puszta:**
  - Az éghajlat itt száraz kontinentális, a tél hideg, a nyár meleg.
  - A fű magassága összefüggésben van a csapadék mennyiségével: törpefűvű puszta, magas fűvű puszta, erdős puszta.
  - A kontinensek belsejére jellemző kevés csapadék miatt nem tud kialakulni fás növényzet, így összefüggő a lágyszárú: főleg egyszikű pázsitfűfélék, hagymás, gumós növények.
  - A növényzetnek két nyugalmi ideje van.
  - Jellemző állatok – patások, rágcsálók, farkasok, bölények.

■ **Lombos erdő:**

- A valódi mérsékelt öv nedvesebb, óceánhoz közeli vidékein.
- A csapadék 500 mm feletti, nagy a hóingás.
- Kevés faj – tölgyesek, bükkösök.
- Jellemző állatok – őz, szarvas, vaddisznó, menyétfélék, énekesmadarak.

A hideg mérsékelt öv élővilága

■ **Tajga:**

- A hideg mérsékelt öv a szubarktikus éghajlat területe.
- Csak az északi félgömbön alakult ki, a déli félgömbön hiányzik.
- A természetes növényzet a fenyőerdő, a tajga.
- A viszonylag kevés csapadék jól hasznosítható a kicsi párolgás miatt.
- A tajgán a magas (30-40 méteres) fenyők között délebbre nyírfák és más lombos fák is élnek.
- A talajt vastagon borítja a lehullott tűlevelű, a sikekfajd a fenyőtűket is meg tudja enni.
- A tajgán sokféle prémes állat él: mókus, hiúz, farkas, medve, hermelin stb.

A hideg övezet élővilága

■ **Tundraöv:**

- Az északi félgömbön széles sávban húzódik, a déli félgömbön csak néhány szigetre jellemző.
- A természetes növényzet tundra, ami főleg mohákból, zuzmókból áll.
- A tundra déli részén fenyők is élnek, ez az erdős tundra átmenet a tajga felé.
- Északabbra a növények egyre kisebbek – itt 10-20 cm magas törpecserjék élnek (törpefűz, törpefenyő), majd a füves, a mohás és zuzmós tundra következik.
- Az állatvilág nyáron népes – rénszarvasok, madarak, lemmingek, sarki rókák, hóbaglyok élnek itt.

■ **Állandóan fagyos terület:**

- A sarkvidéki övben nincsenek évszakok, az éghajlat állandóan fagyos.
- Csak egyetlen évszak van – a hosszú, hideg tél.
- A sarkvidéki övben nincs talaj, emiatt növényzet sincs, a felszínt összefüggő jégta-
karó borítja.
- A jégen algák élnek, amelyek megszínezik a jégpáncélt.
- Állatvilág – rozmár, fóka, jegesmedve, pingvin.

A hegyvidékek élővilága

■ **Jellemzői**

- A hegységekben felfelé haladva a magassággal övezetesen változnak az időjárási, éghajlati elemek.
- A hőmérséklet felfelé haladva csökken (200 méterenként 1 °C-kal), a csapadék pedig növekszik.
- Az egyes éghajlati övek egymás felett helyezkednek el:
  - **A trópusi magashegységben** – trópusi esőerdő, hegyi esőerdő, lombhullató erdő, tűlevelű erdő, törpecserjés, havasi gyepek, örök hó.
  - **Az Alpokban** – füves puszták (szántóföld), lombos erdők, fenyőerdők, törpefenyők, havasi rétek, sziklahavasok, legfelül az örök hó övezete található.
  - **A Kárpátokban** – szántóföld, tölgyes, bükkös, fenyves, törpefenyők, havasi rétek, sziklahavasok, de örökké havas övezet nem található itt, mert a hegyek alacsonyabbak a hóhatárnál.

A tenger élővilága

■ **Jellemzői**

- A Föld felszínének 71%-a.
- A fényviszonyokat befolyásolja a mélység, a víz kémiai összetétele.
- A vízhőmérséklet függ a földrajzi szélességtől, a vízmélységtől, a tengeráramlásoktól.

■ **Partközeli vizek:**

- 200 m-nél sekélyebbek.
- Jellemző élőlények: növényi plankton, moszatok, állati plankton, csigák, rákok, virágállat, tengeri csillag, tengerparti madarak, tengeri emlősök (jegesmedve, fóka, rozsmár).
- Lebontók: szivacsok, csigák, kagylók, rákok, baktériumok.

■ **Nyílttengeri vizek:**

- A partoktól távol, 200 m mélységig.
- Jellemző élőlények: plankton, barnamoszat, hering, tőkehal, cápa, delfin, bálna.

■ **Mélytenger:**

- Több ezer méter mélyen, teljes a sötétség, nagy a nyomás, alacsony a hőmérséklet.
- Nincs termelői szint, mélytengeri korallok, szivacsok, csalánozók, kagylók, csigák, tüskésbőrűek, mélytengeri halak élnek ott.

5/6

A népesség nemzetközi vándorlása (migráció)

■ **Okai:**

- gazdasági válság, szegénység, éhezés, munkanélküliség,
- regionális és nemzetiségi konfliktusok,
- háborúk,
- az emberi jogok sérülései (vallási, politikai, nemzetiségi stb. okokból),
- természeti katasztrófák,
- környezeti válságok.

Éhezés és túlfogyasztás

- A Föld élelmiszer-termelésének növekedése meghaladta a népességszám gyarapodását.
- Az élelmiszerek feleslege és hiánya élesen elkülönül:
  - A fejlett országokban: korszerű agrotechnika, élelmiszer-túltermelés, túlfogyasztás, civilizációs ártalmak.
  - A fejlődő országokban: élelemhiány, éhezés, nagy csecsemő-, és gyermekhalandóság, alacsony várható élettartam.
  - A fejlődő országok lakói alacsony jövedelműek, az éhezés oka általában a szegénység.
- Rejtett éhezők: akik alultápláltak az élelmiszer minősége miatt.
- Az élelmiszertermelés növelését külső körülmények is hátráltathatják: talajerózió, a szántóföldek csökkenése, vízhiány, éghajlati problémák.
- Megoldási lehetőségek: a termőföld védelme, a hozamok növelése, fejlesztési források biztosítása a fejlődő országoknak.

5/7

A városok ökológiai hatása

- A városok a Föld felszínének 2%-át foglalják el, de az erőforrások 75%-át fogyasztják el.
- A Föld lakóinak több mint fele város lakó.

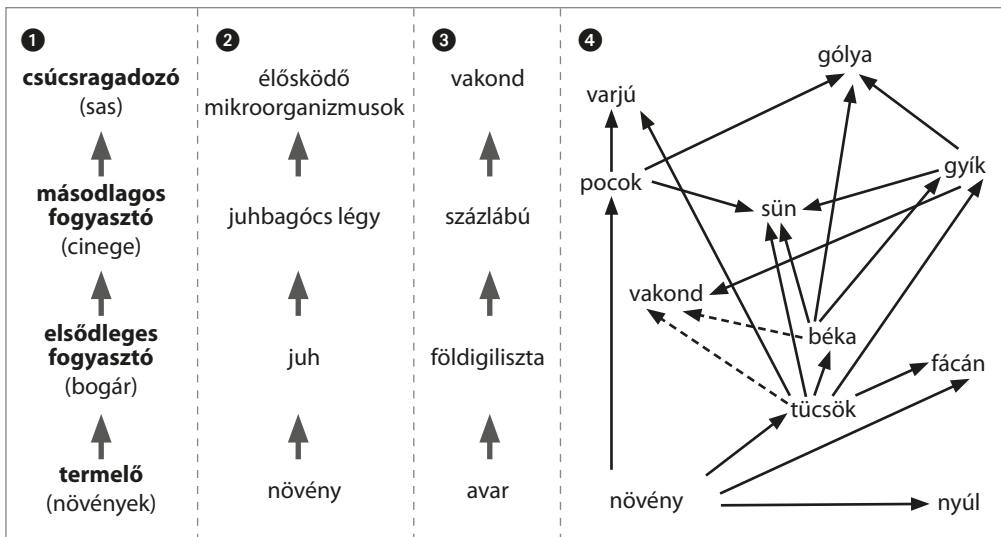
■ **Nagyvárosi problémák:**

- **Közműellátási gondok:** a víz-, szennyvíz-, gáz-, elektromos vezetékek, telefonhálózat megépítése, fenntartása, működtetése.
- **Közlekedési problémák:** fejlett úthálózat kiépítése, karbantartása, parkolóhelyek elegendő száma, a tömegközlekedési hálózat kiépítése és működtetése, a közlekedés hatása a levegő tisztaságára.
- **Kevés a növényzettel fedett terület:** az aszfaltozott, betonozott felület magas aránya miatt.
- **Megváltozik a környezet eredeti vízháztartása:** a városok vízfelhasználása és szennyvíztermelése is magas.
- **Sajátos városklíma** alakul ki, amiben az eredeti éghajlati tényezők megváltoznak.
- **A levegő általában szennyezett:** szmog, a füstköd képződése.
- A város rengeteg **szennyező anyagot** (füst, kipufogógáz, por, korom, szemét, hulladék, szennyvíz) **termel**, ami károsítja a környezetet (a levegőt, a vizeket, a talajt).
- **Helyenként szakszerűtlen mezőgazdasági művelés folyik**, sok vegyszerrel.
- **Kevesebb napfény, több mesterséges fény a jellemző.**
- **A városi hulladék** tárolása, megsemmisítése.

Gaia-elmélet

- A Gaia-elmélet szerint a Föld összes élő és élettelen része szorosan összefüggő, homeosztatisz rendszert alkot, azaz tág határok közt képes fenntartani létezésének feltételeit.
- Az elméletet James Lovelock fogalmazta meg, és Lynn Margulis dolgozta ki az 1970-es években. Lovelock definíciója szerint a Gaia a Föld bioszféráját, atmoszféráját, vizeit és földjeit magába foglaló komplex egység. Olyan kibernetikai rendszer, amely kialakítja, illetve fenntartja a földi élethez szükséges optimális fizikai és kémiai környezetet.
- Az elmélet az élő és nem élő összetevők kényes és egymásra ható, ideális életfeltételekre törekvő egységét mutatja be.
- Gaia az egész földfelszínt egy, a termodinamikai egyensúlytól távoli, de stabil, időben állandó, és fenntartható állapotban tartja.

K 31 Tápláléklánc

A foszfor körforgása (üledékes ciklus)

- A kőzetek mállásával foszfortartalmú vegyületek kerülnek a vizekbe, onnan a növényekbe, majd az állatokba.
- Az élőlények ürülékeiből, szervezetük bomlásából származó és a vizekből fel nem vett foszfor a folyókkal az óceánokba kerül, ott leülepszik, foszfátüledék keletkezik.
- A tengeri élőlényeket fogyasztó madarak visszahozzák az oldott foszfor egy részét a tengerből a szárazföldre, az ürülékük a nagy foszfortartalmú guanó.

Kísérlet – a levegőszennyezettség kimutatása

- Öntsünk Petri-csészébe egy keveset szén-tetraklorid és vazelin 4%-os oldatából!
- A szén-tetraklorid a levegőn elpárolog, a vazelinben viszont jól benne maradnak a por-szemcsék, koromszemcsék.
- Tegyük ki a mintavevő edényeket a környék különböző közlekedési sűrűségű helyein, majd 3-4 nap elteltével vizsgáljuk meg a mintát fénymikroszkóppal!
- Számoljuk meg, hogy egy látótérnyi területen mennyi a por- és koromszemcsék száma!

Kísérlet – a kén-dioxid hatása

- Tegyük kék színű virágokat, bodzaleveleket, megnedvesített kék lakmuszpapírt egy nagyobb lombikba!
- Égessünk el a lombikban egy dróthurokra erősített kénszalagot, majd zárjuk le dugóval!
- 10-15 perc múlva látható az eredmény: a kék lakmuszpapír megpirosodik, a kék virágok először pirosak lesznek, majd elszíntelenednek.
- A leveleken barna, majd fehér foltok jelennek meg, a levelek nedvet eresztenek, összeesnek, elnyálkásodnak.
- Oka: a pH-érték megváltozása: a kén-dioxid a vízzel kénes savat képez, amely a sejtekből elvonja a vizet, ezért a levél nedvedzik és összeesik.

A vizek csoportosítása

- Tiszta víz: teljesen tiszta, szennyeződésmentes.
- Iható víz: szennyezett, de ez nem éri el az egészségre ártalmas határértéket.
- Szennyezett víz: erősen szennyezett, az egészségre ártalmas víz.

Vízminőség

- A víz fizikai, kémiai, biológiai tulajdonságainak összessége.
- Fizikai jellemző például a hőmérséklet, a sűrűség, az átlátszóság, a belső sűrűlódás.
- Kémiai jellemzők:
  - Például a kémhatás, a keménység, az elektromos vezetőképesség. Függ az oldott gázoktól, a szervesen oldott sók ionjaitól, a szerves vegyületektől.
  - KOI (kémiai oxigénigény) – a szerves anyagok kémiai oxidációjához szükséges oldott oxigén mennyisége (mg/dm³).
  - BOI (biológiai oxigénigény) – a baktériumok számára a szerves anyagok aerob lebontásához szükséges oxigénigény.
- Biológiai jellemzői: a vízben élő élőlények összessége.

A felszín alatti vizek szennyezése

- Könnyen elszennyeződnek.
- A talajba jutó vegyszerek a csapadékkal bemosódnak, a talajvízben felhalmozódnak.
- Hazai talajvizeink ivóvízként nem hasznosíthatók.
- A kútvek egy része a nitráttartalom miatt nem iható, a nitrát a bélcsatornában nitrit-té alakul, a vörösvérsejtekhez kötődve megakadályozza a légzési gázok szállítását, veszélyes a csecsemőkre. Az elnitrásodás oka: a túlzott műtrágyahasználat, fejletlen csatornahálózat, nem eléggé hatékony szennyvíztisztítás.
- Az iható vizek: rétegvíz, forrásvíz, parti szűrésű víz.

A felszíni vizek szennyezése

- **Tavak**
  - Egyik ellenségük az eutrofizáció, amikor a túlzott tápanyag gazdagság miatt bomlás indul meg. Az ilyen tavak fenekét vastagon borítja a félig lebomlott szerves anyagban gazdag iszap.
  - A tavakra a légkör savasodása is hat, a víz egyre savasabb lesz, aminek hatására csökken a vízben élő fajok száma.
  - Az állóvizekben felhalmozódhatnak a **peszticidek**:
    - A peszticidek a környezetre veszélyes, a táplálékláncban felhalmozódó, lassan lebomló növényvédő szerek – gyomirtók, baktériumölők, gombaölők, ízeltlábúakat pusztítók.
    - Az ember számára mérgezőek.
    - Kis mennyiségben használatosak, bizonyos idő múlva a növényi sejtek lebontják, ártalmatlanítják őket.
    - Az állati sejtek viszont csak lassan bontják, vagy nem is tudják lebontani őket.
    - Rendszeresen fogyasztva az állatokban felhalmozódnak. A táplálékláncon végighaladva egyre inkább feldúsulnak, erősödik a hatásuk, a károsításuk.
- **Folyók:**
  - Szabályozásuk eltüntette a folyóparti természetes élettereket.
  - A vízbe számos mérgező, a víz által szállított anyag kerül (például sók, nehézfémek).
  - Számos ipari üzem és helyenként a lakosság szennyvize is a folyókba jut.
  - A hőerőművek hőszennyezése befolyásolja a vízi állatok életképességét.
  - A melegebb vízben csökken az oldott oxigén mennyisége.
  - A modern vízgazdálkodás már a gátak építésénél, a folyók szabályozásánál figyelembe veszi a természetes életközösségek megtartásának igényét.

Talajromlás (degradáció)

- Elsavanyodás a savas esők hatására.
- Sófelhalmozódás.
- A talajszerkezet leromlása.
- A talaj vízgazdálkodásának szélsőségessé válása.
- Víz és szélérózió.
- Kedvezőtlen mikrobiológiai folyamatok.
- A tápanyagforgalom megváltozása.
- Talajmérgeződés.

Talajjavítás (melioráció)

- Olyan eljárás, ami a talaj termékenységét tartósan növeli, valamilyen talajhiba kiküszöbölésével vagy hiányzó tulajdonság létrehozásával.
- Kémiai javítás: például meszezés, gipsz, dolomitpor, bentonit segítségével.
- Mechanikai javítás: a tömörödés mérséklése, kolloid dúsítás.
- Biológiai javítás: szerves és zöldtrágya alkalmazása.
- Komplex melioráció: teljes javítási és vízrendezési eszköztár.

6/1

Beadle és Tatum kísérletei

- Arginin bioszintézis mutánsok vizsgálata *Neurospora crassa* gomba egyedeinél.
- A bioszintézis útját alapvető lépésekre bontották.
- A kapott mutációk mindegyike egy enzim bioszintézisét akadályozta meg.
- Kísérleteik alapján az „egy gén-egy enzim” elméletet állították fel, amely szerint:
  - A biokémiai reakciók egymást követő lépésekben történnek.
  - Minden reakciót egy specifikus enzim katalizál.
  - Minden gén egy enzim szerkezetét határozza meg, ily módon egy adott biokémiai lépést kódol.
- Tehát egy gén egy enzim kialakulásáért felelős.

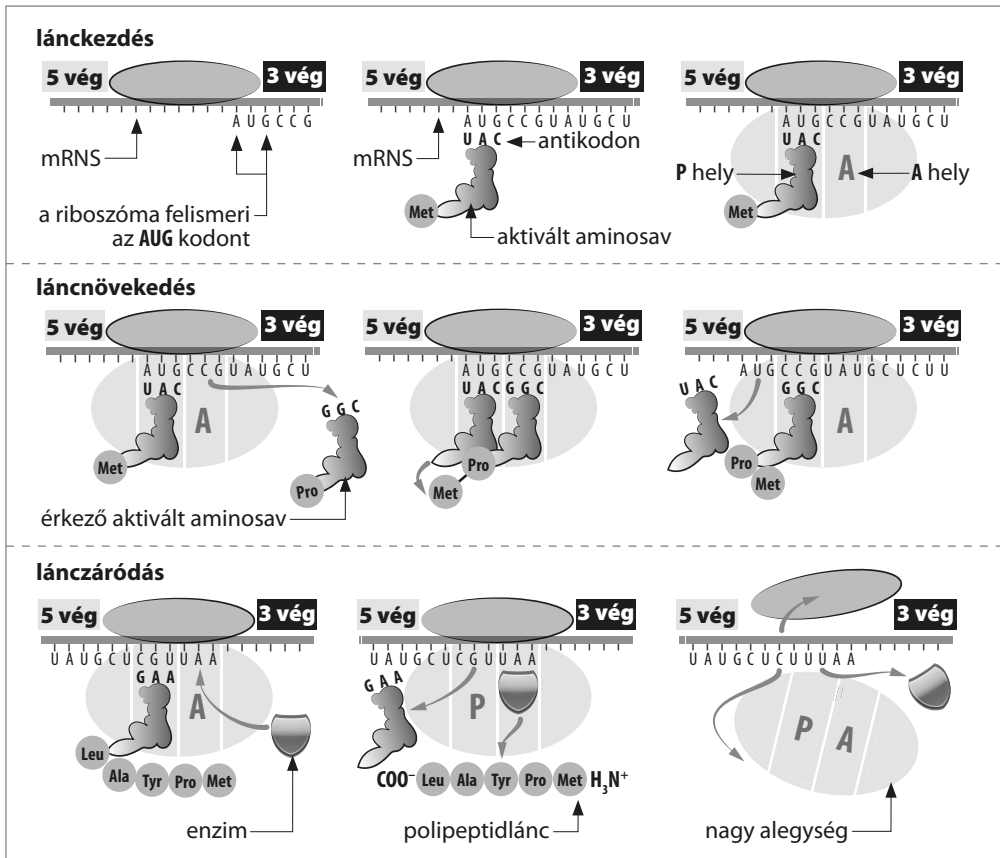
6/2

A génműködés szabályozása

- Jacob és Monod kísérlete, a laktóz operon rendszer:
  - A közönséges bélbaktérium (*E. coli*) glükóztartalmú táptalajon jól szaporodik.
  - Ha átesszük laktóz- (tejcukor-) tartalmú táptalajra, a szaporodás egy időre leáll, majd ismét a régi ütemben halad tovább.
  - A laktózon nevelt baktériumokban három olyan enzimet találtak, amely korábban nem termelődött.
  - Ok: enzimindukció – a környezet (laktóz) hatására új enzimek szintetizálódnak.
  - Operon-elmélet: a *coli* baktérium DNS-én regulátor régió, indító és operátor régió, valamint struktúrgének helyezkednek el.
  - A regulátor génről képződő mRNS-gátló (represszor) fehérjét határoz meg, ami az operátor régióhoz kötődik, azt működésképtelenné teszi (az RNS-polimeráz nem tud a DNS-hez kötődni, így a struktúrgének nem termelnek RNS-t, nem képződik fehérje).
  - Ha tejcukortartalmú táptalajra helyezük, akkor az leköti a gátló fehérjét, az RNS-polimeráz bekapcsolódik az indító régióhoz, megindul a struktúrgének átírása RNS-re.
  - Így létrejönnek a tejcukrot lebontani képes enzimek.
  - Ha elfogy a tejcukor, a gátlás ismét érvényesül.
  - Jelentősége: ha nincs tejcukor, abban az esetben nem termelődik feleslegesen tejcukorlebontó enzim.
  - A tejcukor operon működése negatív visszacsatolás: a cukor mennyiségének növekedése csökkenti az enzimszintézis gátlását, csökkenése pedig növeli azt.
- **Az eukarióták génműködése**
  - Az eukariótákban az RNS-képzés elsősorban a sejtmagban történik:
    - A gén átírása után a képződő RNS újraszerkesztődik – a kódoló exon szakaszok mellől nem kódoló intron szakaszok vágódnak ki.
    - Az így kialakuló mRNS sokkal rövidebb lehet, mint az eredeti RNS.

- A gének többsége nem aktiválódik az ember élete folyamán, hanem „néma” gén (kb. 1 millió génünkől kb. 40 ezer működik).
- Az eukarióta gének nem operonba szervezettek, minden strukturgénnek saját promótere van:
  - A kromatin szerkezete befolyásolja a génműködést.
  - A DNS-nek le kell tekerednie a nukleoszómáról a transzkripcióhoz.
  - Az eukariótákban a géneket elsősorban aktivátorok irányítják, a represszorok ritkák.
  - Az elkülönült transzkripció és a transláció miatt sok lehetőség van a szabályozásra.
- A gének aktivitására hatnak: Külső tényezők (pl. a hőmérséklet), belső tényezők, például a hormonális állapot (az ivarérettség bekövetkezésekor jól megfigyelhető).

K 32 A fehérjeszintézis

6/3

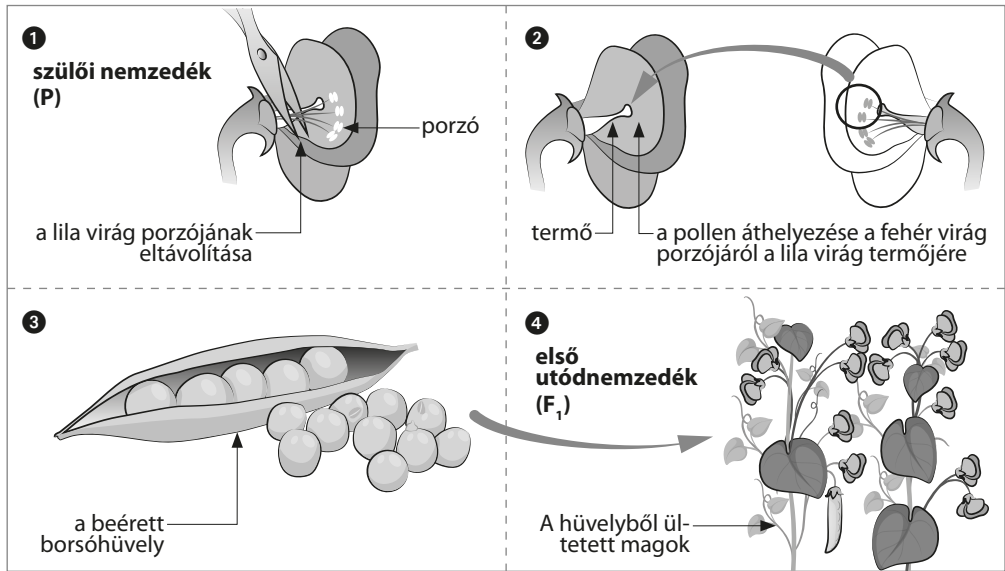
Szemikonzervatív replikáció

- Az új DNS-molekula egyik láncja a mintául szolgáló és teljes egészében megőrződött szülői lánc, csak a másik lánc szintetizálódott újonnan.
- A szemikonzervatív replikáció lényege, hogy a kettős spirál két lánc egymástól szétválik, és külön-külön mindkettőről mint mintáról szintetizálódik egy új komplementer bázisszekvenciájú, antiparallel lefutású új lánc.

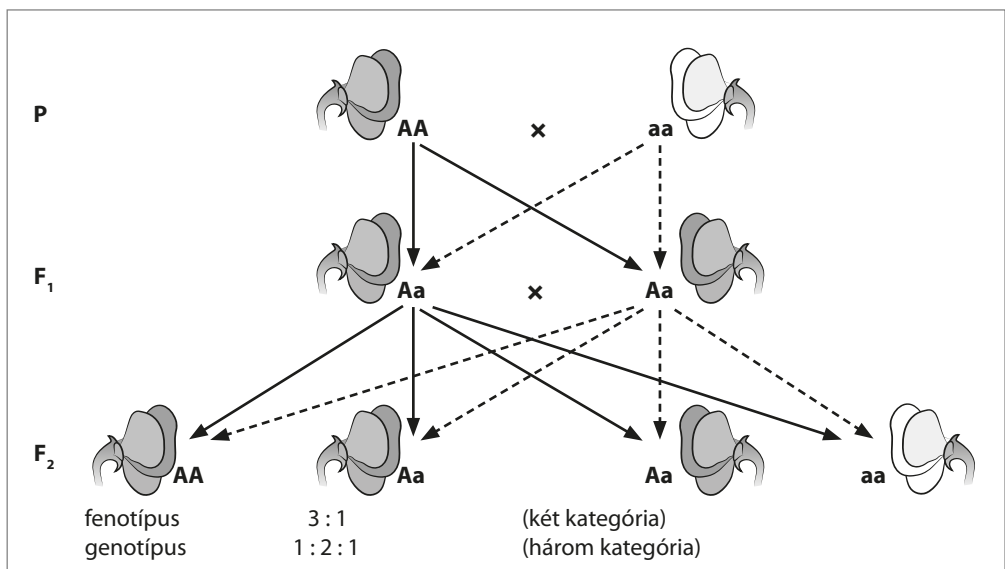
A Meselson–Stahl kísérlet

- A több generáción keresztül ^{15}N táptalajon tartott baktériumokból származó DNS nehéz sávot ad centrifugálással.
- A normál (^{14}N) táptalajon nevelt baktériumok DNS-e pedig könnyű sávot ad.
- Ha a ^{15}N -en tartott sejteket átteszik könnyű táptalajra, az első nemzedékben köztes, a második után könnyű és köztes sáv figyelhető meg.
- Az eredmények csak a szemikonzervatív DNS-replikációval értelmezhetők.

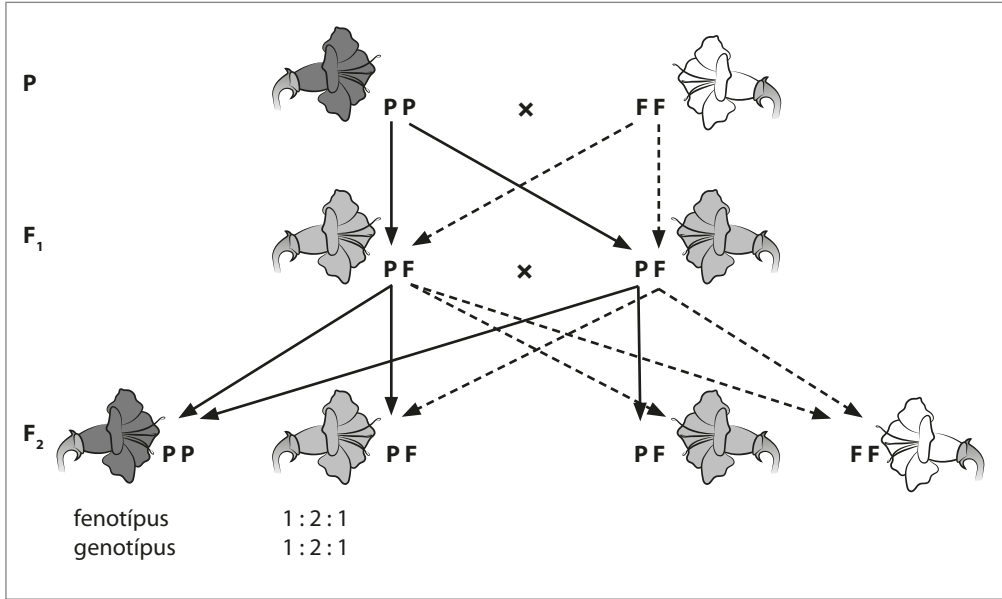
K 33 Mendel munkássága

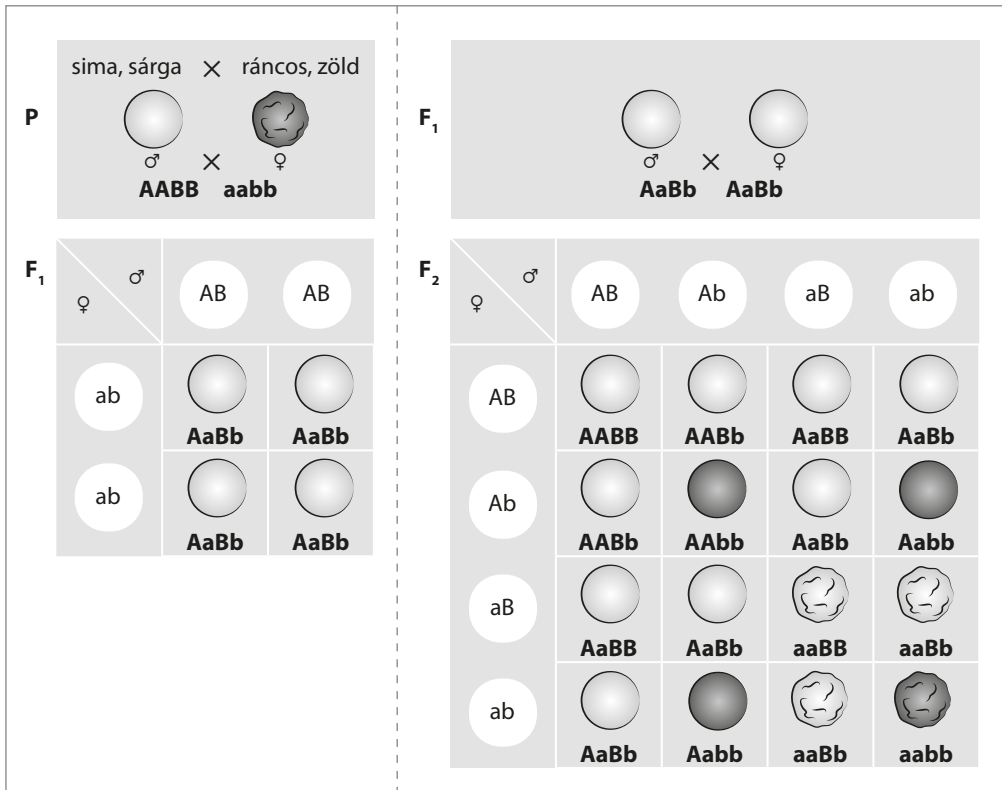
K 34 Domináns-recesszív öröklésment

K 35 Intermediér öröklésment

K 36 Többgénés öröklődés

K 37 Tarajformák öröklődése

rózsataraj

borsótaraj

diótaraj

egyszerű taraj

P: $RR\ bb \times rr\ BB$
rózsataraj   borsótaraj

F₁: $Rr\ Bb \times Rr\ Bb$
diótaraj   diótaraj

		♂			
		RB	Rb	rB	rb
♀	RB	RR BB	RR Bb	Rr BB	Rr Bb
	Rb	RR Bb	RR bb	Rr Bb	Rr bb
	rB	Rr BB	Rr Bb	rr BB	rr Bb
	rb	Rr Bb	Rr bb	rr Bb	rr bb

6/4

Modifikáció

- A környezet hatására megjelenő fenotípusos változás.
- Általában a mennyiségi tulajdonságokban megfigyelhető.
- Nem öröklődik.
- Például a pongyola pitypang az alföldeken magas, a hegyvidéken alacsony méretű, az élőhelyeket felcserélve látható, hogy ez a tulajdonság nem öröklődik.

Beltenyésztés

- A rokon egyedek egymás közötti szaporodása.
- A homozigótaság fokának növelésével, rokonpárosításokkal, önbeporzással stb. a recesszív hibák is homozigótává válhatnak, fenotípusosan megjelenhetnek.
- Vérfrissítés: eredeti vad formákkal.

Heterózishatás

- A heterozigóták mennyiségi jellemzőik tekintetében felülmúlják mindkét homozigóta szülőét.
- A kiváló heterozigóták keresztezéséből újból normál eloszlás alakul ki.
- Hátrányos lehet: a heterozigóta hibrid vetőmagot minden évben újra elő kell állítani.

Extranukleáris öröklődés

- A mitokondriális és növényi szintestekben levő DNS-készletet jelenti.
- A zigóta a petesejtből kapja a szintesteket, mitokondriumokat, a fehérjék és az enzimek induló készletét, így a mitokondrium anyai eredetű.
- A mitokondrium és a szintest is tartalmaz DNS-t, ami befolyásolja az öröklődést.
- Az endoszimbionta elmélet szerint a mitokondrium ősei prokarióta egyséjtűek voltak.

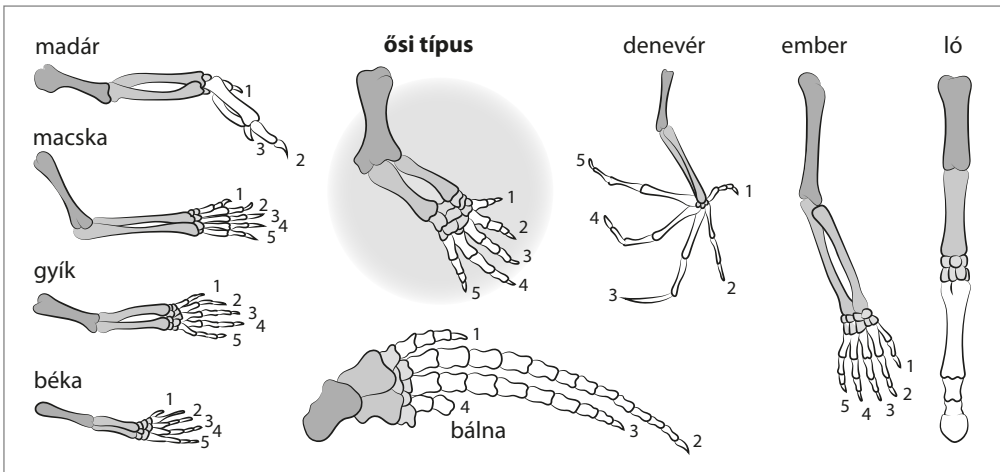
K 38 Adaptív evolúció

Adaptív evolúciós változások	
Fokozatos evolúció	Felgyorsult evolúció
hosszú idő alatt, lassan bekövetkező evolúciós változások	rövid idő alatt következnek be: nyírfaaraszoló, üregi nyulak, baktériumok, vírusok
A folyamat fontos állomásai: 1. Adaptív radiáció 2. Térbeli izoláció (földrajzi vagy ökológiai) 3. Szaporodási izoláció ↓ Genetikai izoláció	

K 39 Nem adaptív evolúció

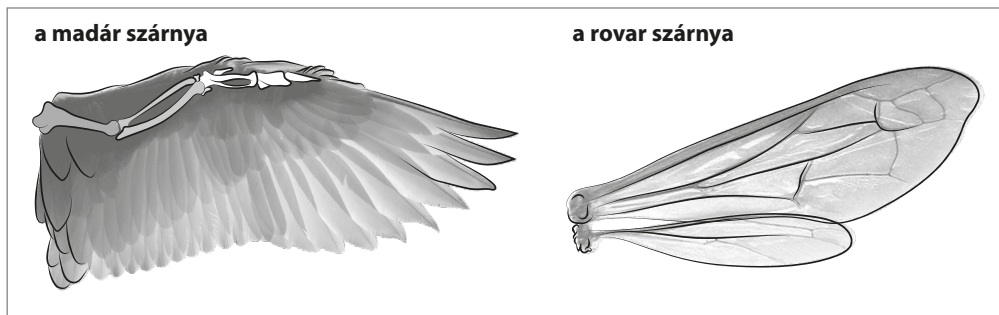
Nem adaptív evolúciós változások		
Fokozatos evolúció		Ugrásszerű evolúció
génáramlás	genetikai sodródás	poliploidia
<ul style="list-style-type: none"> ■ a populációk között szabad a be- és kivándorlás, a migráció, ■ a bevándorlók a befogadó populáció tagjaival szaporodnak, ezzel új allélokat hozhatnak a populációba. <p>Például a B-vércsoport elterjedése Európában.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ kisméretű populációban ■ az allélgyakoriság véletlenszerűen eltér az előző nemzedék allélgyakoriságától, ■ egyes allélok véletlenszerűen elvesznek, mások gyakorisága megnő, ■ a szaporodó egyedek száma jelentősen csökkenhet. <p>Esetei:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ folyamatos drift, ■ placknyak-hatás, ■ alapító hatás. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ a kromoszómaszerelvény megsokszorozódik, ■ genom-mutációval hibridek alakulnak ki, ■ új kromoszómakészletű élőlény alakul ki, új faj jöhet létre. <p>Például a termesztett búza kialakulása.</p>

K 40 Divergens fejlődés

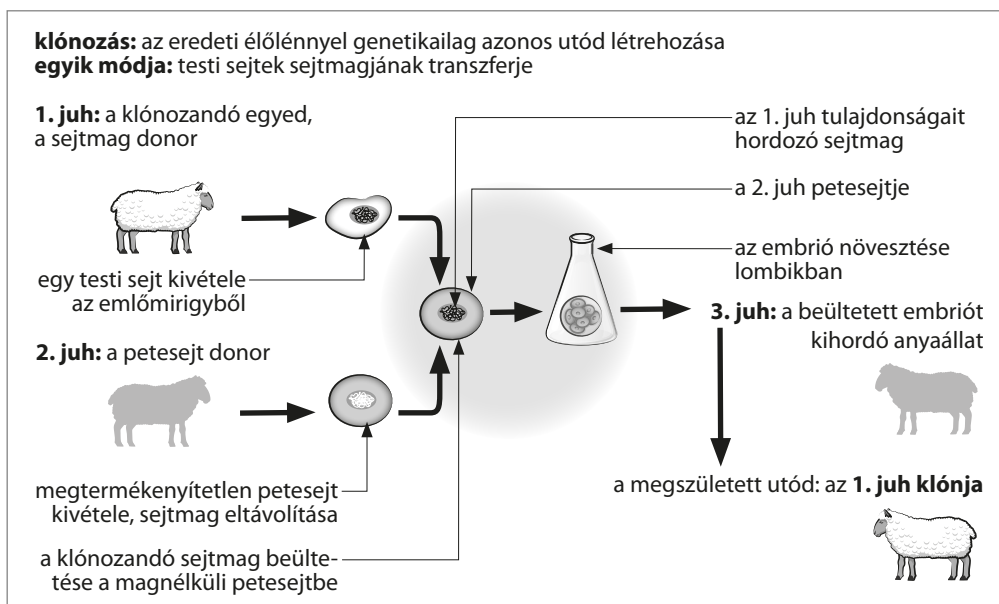

K 41 Konvergens fejlődés

K 42 Klónozás

K 43 Génmódosítás

A földi élet alapvető feltételei

- a Föld Naptól való távolsága és mérete lehetővé tette a folyékony víz jelenlétét és a megfelelő hőmérsékleti-éghajlati adottságok kialakulását.

Gánti Tibor chemoton modellje

- Programvezérelt önreprodukáló folyékony rendszer, három alrendszerrel:
  - Anyagcsere – önmagát újratermelő kémiai.
  - Genetikai – kémiai információs.
  - Határoló – kémiai elhatároló.
- Az élet megjelenésének egyik egyszerű modellje.

Az élővilág evolúciója

- **A világegyetem általános jellemzői:**
  - A világegyetem kb. 13,7 milliárd éves (Big Bang).
  - A Nap kb. 6 milliárd éves.
  - A Föld kb. 4,6 milliárd éves.
- **Az ősidő és az előidő eseményei:**
  - Az ősidőben az izzó állapotban lévő Föld hőmérséklete fokozatosan csökkent.
  - A fokozatos lehűlés közben elkülönültek a szilárd, folyékony és légnemű anyagok, ezzel létrejötték bolygónk gömbhéjai.
  - A hőmérséklet csökkenése miatt a **Föld kérge szilárd** lett.
  - Az **ősi légkör** a vulkáni működések gázaiból alakult ki.
  - Az elsődleges légkör még nemesgázokból és hidrogénből állt, ami a világűrbe illant.
  - A vulkanizmus hatására a légkör összetétele megváltozott: főleg szén-dioxidból, ammóniából és vulkanikus eredetű vízgőzből állt – ez a Föld másodlagos légköre.
  - Amikor a hőmérséklet elérte a 100 °C-ot, a vízgőz vízzé csapódott le.
  - A nagy mennyiségű víz volt az alapja az **ősi óceánoknak**.
  - Az ősióceán volt a bölcsője a legkezdetlegesebb első élőlényeknek, amelyeket a vastag vízréteg védett meg a káros sugárzásoktól.
  - Az **életre utaló első jelek** kb. 3,5 milliárd évesek.
  - Első prokarioták: heterotróf táplálkozás (építő folyamatok) és anaerob lebontó folyamatok jellemezték őket.
  - Később megjelent az autotróf táplálkozás is.
  - A fotoszintézis megjelenésével oxigén jutott a légkörbe, amiből később a káros sugarakat felfogó ózonréteg jöhetett létre.
  - Így lehetővé vált az élet szárazföldi megjelenése is.
  - Eukarióták megjelenése: kb. 1-1,5 milliárd éve (endoszimbionta elmélet).
- **Az óidő eseményei**
  - Kb. 570 millió éve kezdődött.
  - Délen Gondwana, északon Laurázsia, majd Laurázsia-Gondwana egyesülésével létrejött a Pangea.
  - Az óidőben két nagy hegységképződés történt: a Kaledóniai és a Variszkuszi-hegységképződés.
  - Ózonpajzs létrejött, a légkörben CO₂-többlet, majd -csökkenés.
  - Az óidőben az élővilág rohamos fejlődésnek indult:
    - egysejtűek, sejtársulásos élőlények, sejtfonalaskák, teleptestűek;
    - a szárazföldeken mohák, harasztok;

- a tengerekben moszatok, trilobiták (háromkaréjú ősrákok), graptoliták, páncélos halak;
- a perm végén tömeges kihalás – a tengeri gerinctelenek 90%-a kihalt.

■ **A középidő eseményei**

- Kb. 253 millió éve kezdődött.
- Megváltozott a kontinensek és az óceánok elrendeződése.
- Nagy területeket hosszú időre elborított a tenger, amiből vastag üledékrétegek rakódtak le.
- A középidő közepén az egységes őskontinens kettévált egy északi (Laurázsia) és egy déli (Gondwana) részre.
- Majd Laurázsia Észak-Amerikára és Euráziára, Gondwana Dél-Amerikára és Afrikára vált szét.
- A tengerekben: moszatok, ammoniták.
- A szárazföldeken:
  - Megjelennek a zsurlók, páfrányok, nyitvatermők, a zárvatermők.
  - Ízeltlábúak; a jura időszakban volt az őshüllők virágkora, melyek a középidő végére ma sem egyértelmű okok miatt kihaltak.
  - Megjelennek, és fejlődnek az emlősök.

■ **Az újidő eseményei**

- Kb. 65 millió éve kezdődött.
- Az újidőt két időszakra oszthatjuk: a régebbi harmadidőszakra és az újabb negyedidőszakra (ami napjainkban is tart).
- A negyedidőszak 2-2,5 millió évvel ezelőtt kezdődött, ebben az érásban voltak a jégkorszakok is.
- A növényvilágban:
  - Megjelennek a légyszárú zárvatermő fajok.
  - Jégkorszaki kipusztulások történnek.
  - Maradványnövények, reliktumok jelennek meg.
  - A jégkorszak után kialakul a mai természetes növénytakaró.
- Az állatvilágban:
  - a madarak és emlősök fejlődése (erszényesek, méhlepényesek),
  - főemlősök – az ember kialakulása.